

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

مؤسسه آموزش عالی آزاد ماهان با افتخار تقدیم می‌کند

فرهنگ و هنر و ادبیات ایران و جهان

مجموعه پژوهش هنر

از سری کتاب‌های کمک آموزشی کارشناسی ارشد

هما سادات حسینی

مؤسسه آموزش عالی آزاد

ماهان

www.mahan.ac.ir

سرشناسه	حسینی، هما
عنوان	فرهنگ و هنر و ادبیات ایران و جهان رشته پژوهش هنر هما حسینی
مشخصات نشر	تهران، مشاوران صعود ماهان، ۱۴۰۴
مشخصات ظاهری	۱۸۸ صفحه رحلی سری کتاب های کمک
فروست	آموزشی کارشناسی ارشد
شابک	۹۷۸-۶۰۰-۴۵۸-۷۱۳-۶
وضعیت فهرست نویسی	فیبای مختصر
یادداشت	این مدرک در آدرس http://opac.nali.ir قابل دسترسی است
شماره کتاب شناسی ملی	۸۵/۳۹۱۷۶ م

مجموعه پژوهش هنر

فرهنگ و هنر و ادبیات ایران و جهان

ناشر	مشاوران صعود ماهان
مدیر مسئول	هادی سیاری - مجید سیاری
مدیر برنامه ریزی و تولید	سمیه بیگی
به قلم	هماسادات حسینی
ویراستار ادبی	مریم صالحی
گرافیکست	حامد شاملو
صفحه آرا	مهرین علی محمدی جلالی
طراح جلد	سمیرا خانزاد
نوبت و تاریخ چاپ	اول / ۱۴۰۴
شمارگان	۲۰۰۰ نسخه
قیمت	۴/۸۳۰/۰۰۰ ریال
شابک	۹۷۸-۶۰۰-۴۵۸-۷۱۳-۶

نشانی: تهران، خیابان
ولی عصر - بالاتر از
تقاطع مطهری - جنب
بانک ملی پلاک ۲۰۵۰
شماره تماس:
۸۸۱۰۰۱۱۳-۴

«ن والقلم وما یسطرون»

کلمه نزد خدا بود و خدا آن را با قلم بر ما نازل کرد. به پاس تشکر از چنین موهبت الهی، مؤسسه ماهان درصدد برآمده است تا در راستای انتقال دانش و مفاهیم با کمک اساتید مجرب و مجموعه کتب آموزشی خود برای شما داوطلبان ادامه تحصیل در مقطع کارشناسی ارشد، گام مؤثری بردارد. امید است تلاش‌های خدمتگزاران شما در این مؤسسه پایه‌گذار گام‌های بلند فردای شما باشد.

مجموعه کتاب‌های کمک آموزشی ماهان به‌منظور استفاده داوطلبان کنکور کارشناسی ارشد سراسری و آزاد تألیف شده‌است. در این کتاب‌ها سعی کرده‌ایم با بهره‌گیری از تجربه اساتید بزرگ و کتب معتبر داوطلبان را از مطالعه کتاب‌های متعدد در هر درس بی‌نیاز کنیم.

بدین‌وسیله از مجموعه اساتید، مؤلفان و همکاران محترم خانواده بزرگ ماهان که در تولید و بروزرسانی تألیفات ماهان نقش مؤثری داشته‌اند، صمیمانه تقدیر و تشکر می‌نماییم. دانشجویان عزیز و اساتید محترم می‌توانند هرگونه انتقاد و پیشنهاد در خصوص تألیفات ماهان را از طریق سایت ماهان به آدرس mahan.ac.ir با ما در میان بگذارند.

مؤسسه آموزش عالی آزاد ماهان

به نام او که آفریننده زیبایی‌هاست

هنر به مثابه یکی از ارکان مهم جامعه مدنی، همواره از موضوعات جالب توجه اندیشمندان و صاحب‌نظران بوده و در این راستا کتب متعددی از اساتید به یادگار مانده است.

رشته تحصیلی «پژوهش هنر» توانسته در چند سال اخیر توجه بسیاری از علاقه‌مندان به مباحث نظری هنر را به خود جلب کند. در این رشته به هر یک از هنرها تا حدودی پرداخته می‌شود و بدین خاطر اکثر دانشجویان در هنگام آماده‌سازی برای شرکت در آزمون‌های دانشگاه‌ها با مشکل حجم بسیار زیاد منابع و اطلاعات و فرصت کم مطالعاتی مواجه می‌شوند. در این کتاب سعی شده‌است با جمع‌آوری اطلاعات مفید به صورت مختصر و در عین حال جامع که بتواند پاسخگوی نیاز دانشجویان باشد، ایشان را در کسب دانش نظری در مورد تمامی مباحث هنری یاری رساند. امید است با بهره‌گیری صحیح از مطالب مجموعه کتاب‌های آمادگی آزمون کارشناسی ارشد دانشجویان عزیز به سطح علمی مطلوب دست یافته و در این آزمون موفق و سربلند باشند.

هما سادات حسینی

فهرست مطالب

فصل اول - فرهنگ و ادب و تاریخ ادبیات ایران

۱- ادبیات ایران در دوران هخامنشی	۷
۲- زبان‌های ایرانی عصر باستان	۸
۳- اشکانیان	۹
۴- ساسانیان	۱۰
۵- قرون اولیه دوران اسلامی	۱۲
۶- طاهریان و صفاریان (قرون دوم و سوم هجری)	۱۲
۷- سامانیان	۱۳
۸- غزنویان	۱۵
۹- سلجوقیان	۱۵
۱۰- دوره مغول	۱۷
۱۱- تیموریان	۱۸
۱۲- شاعران قرون هشتم و نهم هجری	۱۹
۱۳- نویسندگان معروف از قرن هفتم تا اوایل قرن دهم	۱۹
۱۴- وضعیت ادبی در دوران صفویه	۲۰
۱۵- شاعران و نویسندگان در قرون یازدهم تا سیزدهم هجری	۲۱
۱۶- شاعران و نویسندگان دوره افشاریه و زندیه	۲۲
۱۷- دوره قاجاریه	۲۲
۱۸- شعر نو - شاعران معاصر	۲۵
۱۹- نکات مهم درباره ادبیات معاصر ایران	۲۷
۲۰- روزنامه‌های ایرانی خارج از کشور	۲۸
۲۱- نثر	۲۸
۲۲- نظم	۲۹
سؤالات چهارگزینه‌ای کنکور سراسری فصل اول	۳۴
سؤالات چهارگزینه‌ای کنکور آزاد فصل اول	۴۲
سؤالات چهارگزینه‌ای تألیفی فصل اول	۴۶

فصل دوم - کلمات متشابه

کلمات متشابه	۵۵
سؤالات چهارگزینه‌ای کنکور سراسری فصل دوم	۵۶

فصل سوم - تاریخ ادبیات جهان

۱- ادبیات مصر	۵۷
۲- ادبیات بین‌النهرین (آشوری - بابلی)	۵۷
۳- ادبیات هند	۵۷
۴- ادبیات چین	۵۸
۵- ادبیات عبری	۵۸
۶- ادبیات یونان	۵۸
۷- ادبیات روم باستان	۵۹
۸- ادبیات اروپا	۵۹
۸- نقد ادبی	۶۱
۸- رمان و نمایش‌نامه	۶۲
سؤالات چهارگزینه‌ای کنکور سراسری فصل سوم	۶۶
سؤالات چهارگزینه‌ای کنکور آزاد فصل سوم	۷۰

فصل چهارم - مکاتب ادبی جهان

۱- مکتب کلاسیسم	۷۳
۲- رومانتیسیسم (رومانتیسم)	۷۴
۳- رئالیسم	۷۵
۴- ناتورالیسم	۷۷
۵- هنر برای هنر	۷۸
۶- پارناس	۷۸
۷- سمبولیسم	۷۸
۸- ناتوریسم	۷۸
۹- وریسم	۷۹
۱۰- فوتوریسم	۷۹
۱۱- اوانیمیسم	۷۹
۱۲- کوبیسم	۷۹
۱۳- دادائیسم	۷۹
۱۴- سوررئالیسم	۷۹
سؤالات چهارگزینه‌ای کنکور سراسری فصل چهارم	۸۰
سؤالات چهارگزینه‌ای کنکور آزاد فصل چهارم	۸۳

فصل پنجم - نقد ادبی

۱- نقد ادبی	۸۵
۲- نقد از دیدگاه‌های مختلف	۸۵
۳- یونان و روم باستان	۸۷
۴- قرون وسطی	۸۸
۵- نقد در قرون هجده و نوزدهم	۸۸
۶- نقد در اسپانیا	۸۹
۷- شیوه‌های جدید نقد	۸۹
۸- نقد ادبی در ادبیات عرب و اسلام	۹۰
۹- گذشته ادبی ایران	۹۱
سؤالات چهارگزینه‌ای کنکور سراسری فصل پنجم	۹۲

فصل ششم: اصطلاحات نقد ادبی

اصطلاحات نقد ادبی	۹۵
سؤالات چهارگزینه‌ای کنکور سراسری فصل ششم	۱۱۵

پاسخنامه‌ها

فصل اول	۱۱۸
فصل دوم	۱۲۸
فصل سوم	۱۲۸
فصل چهارم	۱۳۲
فصل پنجم	۱۳۵
فصل ششم	۱۳۶
سؤالات کنکور سراسری ۹۵ تا ۱۴۰۴	۱۵۶

فصل اول

فرهنگ، ادب و تاریخ

ادبیات ایران

۱- ادبیات ایران در دوران هخامنشی

در اواخر سال‌های ۳۰۰ پ.م در شوش تمدنی شکل گرفت که هر چند تحت نفوذ فرهنگ بین‌النهرین قرار گرفت، اما خود سرآغاز شکوفایی تمدن‌های بعدی در ایران شد و آن تمدن عیلام در شوش بود که به خاطر استعمال خط تا قلب ایران نفوذ یافت. عیلامی‌ها خطی مخصوص به خود به نام «عیلامی مقدم» (پروتر عیلامی) داشتند و با آن نگارش می‌کردند.

بعد از مهاجرت آریایی‌ها، یک دسته از این گروه عظیم در ناحیه «پارسوماش» واقع در شرق شوشتر مسکن گزیدند که بعدها این دسته به هخامنشیان معروف شدند. هخامنشیان قبل از تشکیل حکومت مقتدر ابتدا به عنوان پادشاهان محلی، خراج‌گذار آشوریان بودند و به مرور زمان با غلبه بر بخشی از عیلام به نام «انشان» ادعای پادشاهی در این قسمت از عیلام را نموده و خود را «شاه انشان» خواندند.

زبان، خط و ادبیات دوره هخامنشیان

اگرچه برخی از مورخان معتقدند که هخامنشیان ثبت آثار دینی و ادبی را لازم نمی‌دانسته‌اند و تنها اسناد دولتی و سیاسی و اقتصادی را بر روی کتیبه‌ها می‌نوشته‌اند، اما این موضوع نشان از نداشتن ادبیات و هنر نیست. کتاب اوستا قرن ۴ سینه به سینه حفظ می‌شد تا اینکه سرانجام در دوره ساسانی به کتابت درآمد.

در دوران هخامنشی چهار نوع خط در استان‌های ایران رواج داشت: خط هیروگلیفی مصر، خط آرامی آسیای غربی، خط بابلی، خط عیلامی.

خط میخی

برای آنکه بشریت در هر دوره تاریخی بتواند راحت تر هدف خودش را بیان کند، در تلاش بود که خطی اختراع کند تا در عین اینکه دارای ساختاری ساده باشد، از طریق آن بتواند مقصود خود را به هم نوع خود برساند. خط میخی را سومری‌ها اختراع کردند و اولین خط در منطقه بین‌النهرین است. یکی از خط‌هایی که در دوره هخامنشی مورد استفاده قرار می‌گرفت خط میخی برای تحریر زبان فارسی باستان بوده است. در خط میخی ایرانی، علامت‌ها نماینده حروف اند، نه نماینده صوت یا رمز. یعنی خط میخی ایران القبا دارد و به همین علت آسان‌تر از سایر اقسام خطوط میخی است و ۳۶ علامت دارد. به علاوه چهار علامت که مانند علامت‌های میخی آشوری رمز بوده و آن چهار علامت، خدا، پادشاه، خاک و زمین هستند. آنچه مسلم است خط میخی تا اواسط دوره اشکانی معمول بوده است.

زبان فارسی باستان

به طور کلی زبان دوره باستان را می‌توان به دو دسته تقسیم کرد: زبان فارسی باستان و زبان اوستایی. فرس قدیم (فارسی باستان یا زبان پارسه) زبان پایتخت اصلی شاهان هخامنشی و لغت رسمی ایشان بود. زبان فارسی میانه و پهلوی و فارسی بعد از اسلام از زبان فارسی باستان مشتق شده‌اند. واژه «دیور» به معنی خط از لغات عاریه است. می‌توان گفت از روزی که خط میخی از سرزمین بابل به ایران رسید، واژه دیوری نیز از زبان بابلی به فرس هخامنشی درآمد و به یادگار مانده است.

ایرانیان عهد هخامنشی از زبان فارسی باستان بیشتر برای نوشتن کتیبه‌ها استفاده می‌کرده‌اند و برای مکاتبات اداری از زبان آرامی که ظاهراً آسان‌تر از زبان فارسی باستان بوده‌است. تنها کتیبه‌ای که به نظر می‌رسد به زبان فارسی باستان و به خط آرامی نوشته شده و احتمالاً متعلق به بعد از دوره هخامنشی است، در نقش رستم است که تنها چند کلمه آن تاکنون خوانده شده و به قطعیت درباره آن نمی‌توان سخن گفت. کتیبه‌هایی که سلاطین هخامنشی از خود به یادگار گذاشته‌اند به سه زبان نوشته شده‌اند:

زبان پارسی باستانی (آریایی)، زبان شوشی (عیلامی)، زبان بابلی. کلیه این زبان‌ها را با حروف میخی می‌نوشتند و تعداد علامات آن ۳۶ علامت بود. مهم‌ترین کتیبه دوران هخامنشی کتیبه معروف «بیستون» است که در آن داریوش بزرگ شرح اقدامات خود را به سه زبان نگاشته است. بنا به اظهارات بعضی از نویسندگان، ایرانیان در دوران هخامنشیان دو دیوان داشته‌اند و این نشان از پیشرفت خط و کتابت در دوره هخامنشی است. یک دیوان با دبیران خط میخی و دیگری با دبیران خط آرامی. «ریچارد فرای» نوع استفاده از زبان و کتابت و ادبیات را در دوره هخامنشی به سه گروه تقسیم کرده است: نوع اول ادبیات ممتاز که درباریان برای بزرگان پدید آوردند. نوع دوم ادبیات عام که متضمن قصه‌ها و ضرب‌المثل‌هاست. نوع سوم، ادبیات عالمان که مخصوص مباحث فنی است.

مذهب در دوره هخامنشی

آریایی‌ها قبل از آنکه مهاجرت کنند، مذهب مشترکی داشتند و از مقایسه عقاید هندوان قدیم با معتقدات پیروان زرتشت، یکی بودن آن را به‌خوبی می‌شود تشخیص داد. داشتن مذهب زرتشت و کتاب اوستا برای هخامنشیان نشانه یک ادبیات پویاست که در زمان خود بهترین نمونه اثر ادبی به‌شمار می‌رفت. (قبل از زرتشت، ایرانیان آیین میترائیسم یا مهرپرستی داشتند). اوستا یکی از مهم‌ترین اسناد تاریخی ایران باستان است که دارای ادبیاتی پیشرفته است و از زبان اوستایی برای تحریر آن استفاده شده است. اوستا، کتاب دینی زرتشت، از پنج بخش تشکیل شده است که عبارت‌اند از: «یسنّا»، که از هفتاد و دو هات یعنی فصل تشکیل شده و «گاهان» هم شامل این بخش است. «ویسپرد»، «وندیداد»، «یشت‌ها» و «خرده اوستا». تفسیری را که به زبان پهلوی بر اوستا نگارش یافته است، «زند» و نیایش‌های اوستا را «گاتها» گویند. خط اوستایی را «دین دبیره» می‌گفتند که ۴۴ حرف داشته است. متون اوستایی را بر اساس ویژگی‌ها و قدمت زبانی می‌توان به دو دسته تقسیم کرد. ۱- متون گاهانی ۲- متون اوستایی متأخر. گاهان جمع گاه به معنی سرو، قدیمی‌ترین بخش از اوستا و کهن‌ترین اثر ادبی ایرانی است که بر جای مانده است.

۲- زبان‌های ایرانی عصر باستان

منظور از زبان‌های ایرانی، زبان و گویش‌ها و لهجه‌های گوناگونی است که از آغاز مهاجرت آریایی‌ها به آسیای مرکزی و فلات ایران و بخش‌های دیگر جهان به‌کار گرفته شده است. دانشمندان زبان‌شناس این زبان را از خانواده زبان «هند و ایرانی» دانسته‌اند که آن نیز در زمره زبان‌های هند و اروپایی به‌شمار می‌آید.

زبان «هند و ایرانی» که بنیاد زبان‌های قدیم و جدید هند و ایران است به دلیل تعلق به اقوام آریایی، گاه با نام «زبان آریایی» نیز خوانده می‌شود. این زبان با شاخه‌ها و گویش‌ها و لهجه‌های خود، در سرزمینی که از بلندی‌های قفقاز و ریگزارهای آسیای مرکزی تا خلیج فارس و دریای عمان و از کوه‌های پامیر و شرق افغانستان کنونی و رود سند تا بین‌النهرین و آسیای صغیر و ارمنستان را فرا گرفته بود، حاکمیت فرهنگی داشت. حیات معنوی این زبان در عصر باستان به دو دوره تقسیم شده‌است که به «زبان‌های کهن» و «زبان‌های ایرانی میانه» شهرت دارند و «زبان‌های ایران جدید» که دوره سوم تحول آن است، به عصر اسلامی تعلق دارد.

۲-۱- زبان‌های کهن

از روزگاری که اقوام آریایی در سرزمین‌های آسیای مرکزی و فلات ایران سکونت گزیدند تا سال ۷۰۸ پیش از میلاد که حکومت مادها، نخستین حکومت کمابیش فراگیر، تأسیس شد، زبان‌هایی در کل منطقه رواج یافت که مشهورترین آنها **اوستایی، مادی، سکایی و فارسی باستان** برشمرده شده‌اند. البته به زبان‌هایی چون **سغدی** (سمرقندی) و **بلوچی** هم اشاره شده است. بدیهی است که با ورود آریاییان شمال به منطقه‌های جنوبی و اختلاط با ساکنان قدیمی و همچنین دگرگونی تاریخی چند صدساله، در فراگرد همجوشی‌های اجتماعی، جامعه فرهنگی کمابیش واحدی به صورت ملت پدید آمد که افزون بر یگانگی‌های حکومتی، ایدئولوژی جامعه بزرگ ایرانیان را هم به سوی وحدت پیش برد و باورهای پراکنده مذهبی جای خود را به خدای یگانه و آیین زرتشت دادند.

زبان اوستایی فقط در متن اوستا با دو گویش **قدیم** در (گاهان که شامل هفده سرود از مجموعه‌ی یسناست) و **جدید** دیده شده است که با لهجه‌ها و گویش‌های هندی همسانی دارند. از زبان سکایی در حدود ۴۰۰ واژه در کتب یونانی و لاتینی باقی مانده است. از زبان مادی واژه‌هایی در سندهای

پراکنده شناسایی شده است، اما از زبان فارسی باستان که به استان تاریخی فارس نیز تعلق داشته است، کتیبه‌ها، الواح و سکه‌های هخامنشی به‌دست آمده است که به این زبان و با خط میخی - که از چپ به راست نوشته می‌شد - نگاشته شده است.

۲-۲- زبان‌های میانه

در عصر باستان، «زبان‌های ایرانی دوره میانه» در منطقه آسیای مرکزی تکلم می‌شدند که به بررسی اجمالی این زبان‌ها (پهلوی اشکانی - پهلوی ساسانی - بلخی - سغدی - خوارزمی) بسنده می‌کنیم:

پهلوی اشکانی (پهلویک) یا زبان خراسان، قوم پارت: از این زبان نوشته‌هایی در نساء (نزدیک عشق‌آباد)، مرکز حکومتی ترکمنستان، به‌دست آمده و آثاری از آن به خط پهلوی و مانوی (اقتباس شده از سریانی) باقی مانده است.

- پهلوی ساسانی (پارسیک) یا فارسی میانه: از این زبان آثاری در کتیبه‌ها، سکه‌ها، مهرها، ادبیات دینی و غیردینی و متون مانوی پیدا شده است. در تورفان (واقع در ترکمنستان شرقی) عمده‌ترین بازمانده‌های شناخته‌شده از این زبان به‌دست آمده است.

- بلخی (به خط تخاری): متعلق به کوشانیان که نگارش‌های دینی بودایی منطقه، به این زبان (به خط برهمایی هندی) بوده است.

- سکایی: از زبان‌های کهن آسیای مرکزی بوده است و تا قرن یازدهم میلادی، پیش از ورود ترکان، مردم کاشغر بدان تکلم می‌کرده‌اند.

- سغدی: زبان مردم سمرقند و بخارا و بخش عمده‌ای از تاجیکستان امروز بوده است. همراه این زبان اندیشه‌ها و باورهای ایرانی تا قلب سرزمین چین پیش رفته است.

هم اکنون لهجه‌های یغناپی که در دره یغناپ رود زرافشان سمرقند، بدان تکلم می‌کنند بازمانده زبان تاریخی سغدی است. آثار مذهبی بودایی (ترجمه از چینی)، مسیحی (ترجمه از سریانی) و مانوی (پارتی) و آثار غیر مذهبی از این زبان به جا مانده است.

- خوارزمی: با دو گویش در مسیر سفلی آمودریا و حوالی دریاچه خوارزم شناسایی شده است. این زبان تا قرن هشتم هجری به حیات خود ادامه داد.

شعر در دوره هخامنشیان

ایرانی‌ها طبعاً شاعر و مانند برادران هم‌نژاد خود یعنی هندوها و یونانی‌ها صاحب استعداد و ذوق فطری هستند. قدیمی‌ترین و مهم‌ترین آثار ایرانی‌های باستان بر جای مانده از کتاب اوستاست. اولین شاعر ایرانی، که از او چیزی بر جای مانده، زرتشت پیغمبر ایران قدیم است. این اشعار را می‌توان به دو دسته تقسیم کرد: یک دسته اشعاری که از اعمال ایزدان و قهرمانان و شاهان اساطیری است و دسته دیگر اشعاری که مشتمل بر دعاها و اذکار دینی است. از اشارات یونانیان برمی‌آید که غیر از اشعار مندرج در کتاب اوستا، ایرانیان سرودهای جنگی و مذهبی نیز داشته‌اند که پیشاپیش سپاهیان یا مواقع قربانی می‌خواندند. ایرانیان باستان ترانه‌های عامیانه و افسانه‌های پهلوانی و اساطیر و ابداعاتی نظیر آن هم داشته‌اند. در کتاب اوستا، ایرانی‌ها غیر از روایات و داستان‌ها، روایات ملی و دیگری هم داشته‌اند که آن‌ها را به صورت شعر در آورده و می‌خوانده‌اند.

ادبیات ایران در دوران سلوکیان

در سال ۳۳۱ پیش از میلاد، دولت بزرگ هخامنشی با مرگ داریوش سوم به دست اسکندر مقدونی منقرض شد و حدوداً چند ماهی خود اسکندر حکمرانی کرد و با مرگ او یکی از فرماندهانش او به نام سلوکوس قدرت را به‌دست گرفت. حکومت یونانی‌ها یا سلوکیان در ایران از سال ۳۳۱ پیش از میلاد مسیح شروع می‌شود و در سال ۲۵۰ پیش از میلاد به دست اشکانیان برچیده می‌شود.

با آمدن اسکندر به ایران و انقراض سلسله هخامنشی، دوران انحطاط و فترت ادبی ایران شروع شد. اگر مردم با سنت شفاهی خود به حفظ آثار نمی‌پرداختند، ما به هیچ وجه از آن دوران اطلاعی نداشتیم. حتی بعد از اسکندر، جانشینان او هم توجهی به علوم و ادب ایرانیان نداشتند و به ترویج علوم و معارف یونانی پرداختند.

۳- اشکانیان

در زمان اشکانیان، مذهب پادشاهان آن سلسله، ترکیبی از مذهب آریایی‌های باستان (عبادت مهر و آیین زرتشتی) و پرستش بعضی از خدایان یونانی بوده است. اصولاً فرهنگ، هنر و تمدن اشکانی تأثیر بسیار زیادی از یونان و روم گرفته و به بی‌آلایشی اعتقادات هخامنشی نبود، ولی در هر حال پادشاهان اشکانی مذهب سایرین را محترم می‌داشتند و حتی یکی از پادشاهان این سلسله درصدد جمع‌آوری جزوه‌های متفرق اوستا برآمد. با وجود اینکه درباریان و شاهزادگان زبان یونانی می‌دانستند و در دربار نمایش‌های یونانی اجرا می‌کردند، ولی زبان اصلی آنها آریایی بود و با زبان پهلوی که در دوران ساسانیان متداول شد چندان تفاوتی نداشت. اگرچه خط میخی در این دوران از بین نرفت، ولی خط معمول سریانی بود که با آن کلمات پهلوی را می‌نوشتند. در بعضی از مسکوکات (آثار سکه‌ای) نیز خط یونانی به کار رفته است. کتیبه بیستون مربوط به دوره پادشاهی گودرز به خط یونانی است.

زبان و خط در دوره اشکانی

اشکانیان در دوران حکومت خود بر ایران، از چند زبان استفاده می‌کردند و معلوم نیست چه زبانی زبان رسمی بوده است. برخی زبانی مرکب از یونانی و ایرانی را زبان رسمی می‌دانند و برخی زبانی مرکب از ایرانی و تورانی و برخی زبان دری را که مخلوط از چند زبان است زبان پارت‌ها می‌دانند. از مهم‌ترین زبان‌ها در این دوره می‌توان از زبان پهلوی یا پارتی نام برد. زبان آرامی که از دوره هخامنشیان مورد استفاده قرار می‌گرفت، در این دوره نیز مورد استفاده بوده و اسناد و نامه‌ها را ابتدا به این زبان می‌نوشتند و کم‌کم زبان پارتی که از خط آرامی اقتباس شده، جای آن را گرفت. زبان پهلوی از زبان‌های دوره ایران میانه است که از خط آرامی اقتباس شده و برخی معتقدند که از زبان فارسی باستان نشأت گرفته است و لغات دیگر در آن وارد شده است. در این دوران خط هم مثل زبان گوناگون بوده است، ولی مهم‌ترین خط در این دوره پهلوی بوده که در کنار آن می‌توان از خط یونانی و آرامی که بعدها خط پهلوی از آن اقتباس شده است را نام برد. در این دوران از خط میخی آثاری به دست نیامده و خط آرامی هم منحصرأ در فارس استعمال می‌شد. از خط یونانی هم برای ضرب سکه‌های خود استفاده می‌کردند. در اینکه خط پهلوی منسوب به پارت‌هاست، شکی نیست و اغلب دانشمندان معتقدند که منشأ خط پهلوی از اشکانیان است.

آثار به‌جای‌مانده از دوره اشکانی به چند دسته تقسیم می‌شوند که به خط‌های معمول آن زمان نوشته شده‌اند. بعضی آثار به خط یونانی است و برخی به خط پهلوی اشکانی. البته مضمون این نوشته‌ها اغلب موضوعات غیر ادبی است. از مهم‌ترین آثار این دوره می‌توان به قسمتی از اوستا، کتیبه‌های پارتی و بعضی مسکوکات و آثار منظومی مثل یادگار زریران، درخت آسوریک و حتی کتاب سندبادنامه اشاره کرد. اوستا مهم‌ترین اثر ادبی است که از دوره اشکانی بر جای مانده و آثار بعدی احتمالاً کتیبه‌هایی هستند که بر روی سنگ، چرم، سفال، فلز و غیره نوشته شده‌اند. کتیبه‌های به جای مانده از این دوران حاوی اطلاعاتی در مورد پادشاهان این عهد و شیوه حکومت‌داری و علوم آنها ست. خط پهلوی اشکانی از خط آرامی گرفته شده است. این خط از راست به چپ و حرف‌های آن جدا از هم نوشته می‌شده است.

ادبیات در دوره اشکانی

ادبیات در این دوره رونق چندانی نداشته و عامل آن را می‌توان توجه اشکانیان به فرهنگ و تمدن یونانی و بی‌توجهی به تمدن و آداب ایرانیان دانست. حتی برخی نویسندگان معتقدند که منظومه درخت آسوریک از داستان‌های قدیم بین‌النهرین اقتباس شده که به صورت شفاهی حفظ شده و توسط گروهی که گوسان نام داشتند، خوانده می‌شده است. گوسان‌ها هنرمندانی دوره گرد بودند که از جایی به جای دیگر می‌رفتند و سرودهای حماسی - غنایی مورد علاقه مردم را به آواز می‌خواندند و ساز می‌زدند. آنها حافظ داستان‌های ملی ایران بودند از میان داستان‌هایی که بر جای مانده است، می‌توان به منظومه عاشقانه ویس و رامین اشاره کرد و همچنین احتمال دارد بعضی از داستان‌های شاهنامه مانند «بیژن و منیژه» اصل پارتی داشته باشند.

۴- ساسانیان

سلسله ساسانیان یکی از دو شاهنشاهی بزرگ ایران باستان است که دارای تمدن درخشان و آثار عظیم هنری است و پیروزی‌های بزرگی در جنگ با امپراطوری روم به‌دست آورده است. قلمرو وسیع ساسانیان باعث شد که تمدن‌ها به‌هم نزدیک شوند و این ارتباط باعث شکوفایی هنر و تمدن در عصر ساسانی شده است. اولین شاهان ساسانی سعی داشتند که دین و دولت را با هم متحد کنند و از ابتدا با روحانیون زرتشتی متحد شدند. بنابر روایات اغلب مورخان، اوستا در زمان ساسانیان به نگارش درآمده است و این نشان از اهمیت دین در این زمان دارد. در این دوره، ایران از نظر فرهنگی و علمی و ادبی در سطح بالا و درخشانی قرار گرفته است. در ابتدای دولت ساسانی آئین دیگری که در محدوده قلمرو ساسانیان و اطراف آن رواج داشت دین مانوی بود. شاپور اول مانی را به حضور پذیرفت و مانی کتاب شاپورگان را به او هدیه کرد. مانی مدافع پیوستگی و وحدت آئین خود بود و دین او از آئین بودا و باورهای آسیای میانه نیز تأثیر گرفته بود. اندیشه اصلی در آموزش مانی ثنویت است. یکی دیگر از دین‌هایی که در دوره ساسانی رواج پیدا کرد آئین مزدک بود. آئین مزدک شاخه‌ای از دین مانوی به‌شمار می‌رود که در میان تهیدستان و دهقانان پیروان بسیاری داشته و باعث شورش و انقلاب علیه حکومت مرکزی شده بود که سرانجام توسط حکومت ساسانی سرکوب و پیروان او قتل عام شدند. پیدایش فردی چون مانی، که فلسفه و آیین جدیدی آورد و آئینش از چین تا اسپانیا و ایتالیا پیروان زیادی پیدا کرد؛ روابط ایران با کشورهای هند و روم؛ مجادلات مذهبی بین زرتشتیان؛ مانویان و مسیحیان؛ حمایت پادشاهان از علمای خودی و بیگانه؛ کلمات حکمت‌آمیز و آثار ادبی که از آن عصر به یادگار مانده‌اند؛ ترجمه کتب خارجی به زبان پهلوی؛ همگی نشانه‌های رشد فرهنگ و ادب در این سرزمین بوده‌اند. مدرسه **جندی شاپور** که انوشیروان تأسیس کرد به‌تدریج دانشگاه مهمی گردید و عده‌ای از دانشمندان صدر اسلام مرهون آموزگاران این مدرسه هستند. بر طبق روایات مورخان قبل و بعد از اسلام، می‌توان دریافت که ادبیات در دوران ساسانی بیشتر جنبه دینی داشته و با توجه به نفوذی که روحانیون در حکومت داشته‌اند، بیشتر سعی می‌شد که دین زرتشتی بسط

و گسترش داده شود و به ادبیات غیر دینی چندان توجه نمی‌شد. البته نباید گفت که آثار غیر دینی وجود نداشته است بلکه آن مقداری هم که باقی مانده بود، به مرور زمان بر اثر بی‌توجهی از بین رفته است. آثار دیگر دوره ساسانیان که نقش مهمی در ادبیات داشته و از چند جهت حائز اهمیت است، خدای‌نامه یا خدای‌نامک است. در این آثار نام پادشاهان سلسله‌های ایرانی و وقایع زمان‌های مختلف و آمیخته با افسانه را ضبط کرده بودند. اصل خدای‌نامه به پهلوی در دست نیست. در دوران اسلامی خدای‌نامه با عنوان‌هایی مانند سیرالملوک یا سیرالملوک الفرس و غیره به عربی ترجمه شده است. از اوستا نسخه‌های متعددی در دست است اما هیچ‌کدام به تنهایی متن کامل اوستا را در بر ندارند. اوستای مکتوب زمان ساسانی به صورت سه کتاب بزرگ تدوین شده بود که هر یک شامل هفت بخش بزرگ یا به اصطلاح پهلوی «نَسک» بود و هر یک از نسک‌ها نیز به فصل‌ها و اجزای کوچک‌تری تقسیم می‌شد و اوستایی که اکنون در دست است، تنها یک چهارم کتابی است که در دوره ساسانی وجود داشته است. گفته شده است بهرام گور به عنوان نخستین شاعر فارسی زبان به زبان عربی نیز شعر می‌گفته است و خسرو انوشیروان با حکمای یونانی که به دربار او پناهنده شده بودند، مباحثات فلسفی نموده است. و در زمان او کتب ارسطو و افلاطون از یونانی به پهلوی و کتاب کلیله و دمنه از سانسکریت به پهلوی ترجمه شده‌است. می‌توان شعر را در دوره ساسانی از لحاظ زبانی به دو دسته مهم تقسیم کرد: ۱- شعر به زبان پهلوی. ۲- شعر به زبان اوستایی. آثار اشعار به زبان پهلوی خیلی کم است و بیشتر این اشعار به صورت اندرزن‌نامه‌ها و کلمات قصار هستند. در این دوره اشعار دارای وزن و قافیه نبوده، اما کلام منظوم بوده است. شعر در این دوره با موسیقی و خوانندگی ارتباط تنگاتنگی داشته و اشعار این دوره هجایی بوده‌اند، البته با هجاهای متفاوت. در کل آثار زرتشت در مورد دو قسمت آن‌ها یعنی گات‌ها و یشت‌ها اغلب محققان اتفاق نظر دارند که متن آن‌ها دارای قواعد منظم است. لفظ گاتا خود به معنی سرود است و قسمتی از اوستا که گاتاها خوانده می‌شود، متضمن اشعاری است که قواعد نظم را در آنها تعیین کرده‌اند. زبان رسمی ساسانی **پهلوی** بود که آن را **فارسی میانه** نیز گویند و خط پهلوی یا فارسی میانه ۲۲ حرف داشته است. از ویژگی‌های خط‌های دوره ساسانیان، به جز خط مانوی وجود هزوارش است. هزوارش یعنی اینکه کلمه به یک صورت نوشته می‌شود و به صورت دیگر خوانده می‌شود مثلاً «آب» نوشته و «پدر» خوانده می‌شود. خط دیگر در این دوران خط مانوی است. ابن ندیم صاحب کتاب الفهرست می‌نویسد که خط مانوی از خط فارسی و سریانی اقتباس شده و حروفش از خط عربی زیادتر است. خط مانوی خطی گسسته است و از راست به چپ نوشته می‌شده و این خط هزوارش ندارد. از آثار باقی‌مانده از این دوره می‌توان به نوشته‌های روی نگین‌ها، ظروف، سکه‌ها، سنگ نوشته‌ها و دسته‌ای از نوشته‌های روی پاپيروس یا پوست آهو اشاره کرد. آثار زبان پهلوی به دو خط اصلی نوشته شده‌اند: ۱- خطی که سنگ نوشته‌ها و سکه‌های اوایل دوره ساسانی با آن نوشته می‌شد و ۱۹ حرف داشت. در این خط حروف به هم متصل نمی‌شوند و اصطلاحاً آن را خط پهلوی کتیبه‌ای می‌نامند. ۲- خط متصل یا شکسته یا کتابی، خطی مخصوص نوشتن کتاب‌ها و نوشته‌های روی پوست و پاپيروس و کتیبه‌ها و سکه‌های متأخر.

در تذکرها و کتب تاریخی از ۴ شاعر به عنوان اولین شاعران فارسی زبان نام برده‌اند که عبارت‌اند از: محمدبن وصیف سیستانی، بهرام گور پادشاه ساسانی، ابوحفص سغدی و ابوالعباس مروزی. برخی از کتب دیگر نیز «بشام گرد» را اولین شاعر فارسی زبان معرفی کرده‌اند.

اقسام شعر در دوره ساسانی

بعضی از محققان شعر در دوره ساسانی به سه دسته و برخی به چهار دسته تقسیم کرده‌اند. در این تقسیم‌بندی به دو گروه از آن‌ها که مهم‌تر از بقیه هستند می‌توان به سرودها و ترانه یا ترانک اشاره کرد. بعضی از مورخان علاوه بر سرودها و ترانه‌ها، داستان‌ها را هم جز اشعار این دوره آورده‌اند و بعضی چکامک‌ها یا چامدها را در این دسته وارد کرده‌اند. یک دسته دیگر با عنوان «فهلویات یا پهلویات» که بیشتر در قرون نخستین اسلامی پدید آمد را می‌توان از اقسام شعر در این دوره دانست. بنابراین دسته‌بندی به این صورت است: ۱- سرود یا سرود که هشت هجایی و بدون قافیه و به قصاید پس از اسلام شبیه بوده و در روزهای جشن در پیشگاه آتش مقدس در حضور موبدان خوانده می‌شده است. ۲- چکامک یا چامه (به معنی سرود و قصیده)، دوازده هجایی و شاید نوعی شعر روستایی و وصفی بوده است. چامه مأخذ دوبیتی‌های بعد از اسلام است که در بحر هزج مسدس سروده شده است. ۳- فهلویات یا پهلویات ۴- ترانه یا ترانک که از اقسام شعر هجایی و دارای شش یا هفت یا هشت هجا بوده است. کتاب‌هایی که تألیف آن‌ها به دوره ساسانی نسبت داده می‌شود:

۱- خدای‌نامه که به عقیده برخی از مورخان در زمان یزدگرد سوم جمع‌آوری و تألیف شده است.

۲- کلیله و دمنه که اصل آن از هند است و برزویه طبیب آن را به ایران آورده است.

۳- آئین‌نامه، مزدک‌نامه و تاج در سیرت انوشیروان

۴- ادب کبیر و ادب صغیر

۵- هزار افسانه

۶- سندباد نامه

- ۷- زیور پهلوی تنها نوشته‌ای است که از مسیحیان دوره ساسانی به دست آمده است.
۸- کتاب‌های دیگر شامل زیج شهریار، کارنامه اردشیر، یادگار زریران، ارداویرافنامه، داستان ویس و رامین و قصه‌های موجود در شاهنامه، نامه تنسر و ظفرنامه منسوب به بزرگمهر

۵- قرون اولیه دوران اسلامی

بر پایه تحقیقات دقیق، قرن نهم میلادی (سوم هجری) دوره‌ای است که اسلام بر سراسر خراسان و ماوراءالنهر تسلط یافته است. دیانت اسلام از همان آغاز فتوحات در آسیای مرکزی با بنای نخستین مسجد به دست قتیبة بن مسلم، جایگاه فرهنگی خود را در منطقه فراهم آورد. تبلیغ اسلام و رواج زبان فارسی جدید و توسعه نهضت مدرسه‌سازی با هماهنگی نسبی، رو به پیشرفت نهاد. با پیدایش تصوف و مکاتب عرفانی و نفوذ آن در آسیای مرکزی، گسترش کانون‌های گوناگون فرهنگی - اعتقادی (مکتب‌خانه، مدرسه، مسجد و خانقاه) و ظهور عالمان و عارفان و شاعران برجسته از تمامی منطقه، انتشار کتاب‌های گرانها در معارف اسلامی به زبان عربی، سیاحت دیگر دانشمندان از آسیای مرکزی، در سراسر جهان اسلام وضعی را پیش آورد که گستره آسیای مرکزی به گونه یک سرزمین اسلامی جاذبه فرهنگی یابد و جایگاه والا و مناسب با توانمندی‌های خود تا به امروز به دست آورد.

ادبیات پهلوی ساسانی تا قرن پنجم هجری ادامه داشت و عده‌ای از علمای زرتشتی به آن زبان تألیفاتی منتشر ساختند. از آن جمله: کتاب دینکرد، بندهشن، داستان دینکرد، ارداویرافنامه، جاماسب‌نامه و برخی کتب دینی دیگر که می‌توان گفت بالغ بر ۵۵ تألیف در این دوران با مضمون دینی تألیف شده است و کتب غیردینی مربوط به این دوره بالغ بر ۱۱ جلد است: داستان خسرو کواتان (انوشیروان و غلامش)، شهرهای ایران، عجایب سکستان، درخت آسوریک، شطرنج‌نامه، فرهنگ پهلوی، طرازنامه‌نگاری و چند کتاب دیگر (با مضمون غیردینی) در این دسته قرار می‌گیرند. کتب بسیار دیگری راجع به تاریخ ایران از زبان پهلوی به عربی ترجمه گردید، از آن جمله کتاب هزار افسانه که مأخذ کتاب هزارویک شب بوده است، همچنین کتاب اردشیر و نیز موبد موبدان از آن جمله‌اند. از این شرح مختصر به‌خوبی معلوم می‌شود که ادبیات پهلوی تأثیر قابل توجهی در ادبیات عرب داشته است.

۶- طاهریان و صفاریان (قرون دوم و سوم هجری)

حدود دو قرن پس از اسلام، با شکل‌گیری حکومت‌های ایرانی در اقصی نقاط کشور و تحت تأثیر خط و ادبیات عرب شکلی از شعر پارسی که امروزه به نام ادبیات کلاسیک ایران شناخته می‌شود پدیدار گشت. در آستانه قرن سوم هجری، خاندان طاهری در خراسان حکومتی را تشکیل دادند که نخستین تلاش برای کسب استقلال به شمار می‌رود. بیشتر امرای طاهری به علوم و ادبیات توجه داشته و برخی نیز شاعر و فاضل بودند. از میان فرزندان طاهر که به شعر و ادب علاقه داشته و به امور ادبی و فرهنگی توجه می‌کرد، می‌توان از عبدالله نام برد. طاهر بن حسین و عبدالله بن طاهر، هر دو شاعر و منشی بودند. یکی از اولین گویندگان زبان فارسی جدید یعنی حنظله بادغیسی در این زمان ظاهر شده است.

۶-۱- شعر

- ابوحنفص سغدی سمرقندی که از موسیقی‌دانان معروف عصر خود بود. اختراع ساز **شهرود** را به وی نسبت می‌دهند.
- حنظله بادغیسی
- محمود وراق هروی
- محمد بن وصیف سیستانی؛ دبیر رسائل یعقوب لیث صفاری.
- ۶-۲- مترجمان
- **ربن طبری**: از تربیت یافته‌گان حوزه علمیه مرو بود.
- **ابن مقفع**: وی از مترجمان کتب پهلوی و عربی بوده و کتاب کلیله و دمنه و خدای نامه را از پهلوی به عربی ترجمه کرده است. کتاب‌های ادب الکبیر و ادب الصغیر از آثار دیگر اوست.
- **نوبخت اهوازی**: وی از خاندان نوبختی است. او و پسرش ابوسهل هر دو از مترجمان کتب ریاضی از پهلوی به عربی بودند.

۶-۳- دانشمندان

- **نوبخت**: منجم مشهور دربار منصور خلیفه عباسی
- **ابو عبدالله محمد بن موسی خوارزمی**: از علمای بزرگ ریاضیات قدیم است، که تألیفاتش در اروپا مورد استفاده قرار گرفته است، کتاب جبر و مقابله از آثار اوست.
- **بنی موسی**: استاد علم هندسه و از آثار او، المخروطات را می‌توان نام برد.
- **ابوالحسن علی بن سهل بن طبری**: مؤلف کتاب فردوس الحکمه است که در آن از اطلاعات بقراط، جالینوس و کتب مشهور طب هندی استفاده کرده است.

۶-۴- مهم‌ترین کتب ترجمه شده:

- خدای‌نامه: در اواخر دوره ساسانی از گردآوری روایات و افسانه‌های ملی پدید آمده است که نویسندگان اسلامی عنوان آن را سیرالملوک العصیم نامیده‌اند.
- **شاهنامه منتور ابومنصور عبدالرزاق طوسی:** در سال ۳۴۶ هجری نوشته شده است و فقط مقدمه آن به‌دست آمده است. مقدمه مذکور معروف به شاهنامه ابومنصور است و یکی از مهم‌ترین منابع شاهنامه فردوسی به‌شمار می‌رود.
- **منظومه ویس و رامین:** ریشه این کتاب به فارسی میانه می‌رسد و داستان آن از روزگار اشکانیان به یادگار مانده است.
- **کلیله و دمنه:** در روزگار ساسانیان به امر انوشیروان دادگر توسط برزویه طبیب از زبان سانسکریت به فارسی میانه (پهلوی) ترجمه شد. ابن مقفع این کتاب را از پهلوی به عربی ترجمه کرد. رودکی و قانع متن آن را به نظم در آورده‌اند. نصرالله منشی آن را به فارسی برگرداند. اسم اصلی هندی آن پنجه تتره بوده است.
- **سندبادنامه:** یا حکایت هفت وزیر، از داستان‌های قدیمی هندی که در زمان ساسانیان از سانسکریت به پهلوی و از پهلوی به عربی درآمده است و در قرن هفتم به وسیله ظهیری سمرقندی به فارسی برگردانده شده است.
- **داستان بهرام چوبین:** که از منابع شاهنامه فردوسی محسوب می‌شود.
- **اسکندرنامه:** این کتاب در دوره ساسانی به پهلوی درآمد و سپس از پهلوی به سریانی و عربی ترجمه شد.

۷- سامانیان

خاندان سامانی از نژاد اصیل ایرانی و علاقه‌مند به فرهنگ، ادب و تمدن ایران باستان بودند، به همین سبب این عصر با حمایت شاهان فرهنگ دوست این سلسله، دوره شکوفایی زبان فارسی است، و در پی آن غزنویان نیز تعالی‌دهنده فرهنگ و ادب ایران شدند. در این دوران مردان بزرگی چون رازی، ابونصر فارابی، رودکی، شهید بلخی، ابوسهل مسیحی، دقیقی طوسی، ابن العمید، ابن عباد، قابوس، بدیع‌الزمان همدانی، ابوبکر خوارزمی، ابوریحان بیرونی، ابن سینا، فردوسی و بسیاری دیگر از اندیشمندان ظهور کردند که اوج پیشرفت‌های ایرانیان در علوم و ادبیات را موجب شدند و بخشی از آغاز قرن پنجم نیز از وجود آنان بهره برد.

دوران سامانی روزگاری است که در آن به بیشترین شکل، از نفوذ زبان عربی کاسته شد و شعر اصیل فارسی پدیدآمد. در اواخر این دوره شعر فارسی به خصوص شکل قصیده به مرحله‌ای از استواری و کمال رسید و قدرت بیان و زبان شعری گویندگان گسترش یافت.

۷-۱- شعرا

- **رودکی:** ابوعبدالله رودکی سمرقندی شعر فارسی را از حالت ساده و ابتدایی درآورد. رباعی از ابتکارات اوست. لقب او «پدر شعر فارسی» است. وی کتاب کلیله و دمنه را نیز به نظم در آورده است.
- ابوالمؤید بلخی: قصه یوسف و زلیخارا به نظم کشید و از دیگر آثار او شاهنامه ابوالمؤید بلخی است.
- ابوشکور بلخی: مثنوی آفرین‌نامه از آثار اوست.
- **دقیقی طوسی:** او بعد از رودکی دومین شاعر بزرگ این دوران است. شهرت او به سبب سرودن شاهنامه است که به فرمان امیر نوح بن منصور سامانی سروده شده بود.
- **رابعه بلخی (رابعه بنت کعب):** نخستین زن شاعر در زبان فارسی
- **حکیم ابوالقاسم فردوسی:** بزرگ‌ترین حماسه‌سرای ایران و شاهکار او شاهنامه است. در ادبیات جهان هم‌پایه با هومر، شکسپیر و دانته ارکان اربعه ادبیات جهان شناخته شده‌اند.^۱
- مآخذ شاهنامه:** اوستا و دیگر کتاب‌های مربوط به آن نظیر بندهشن و دینکرد را می‌توان از منابع شاهنامه شمرد و نیز روایات راجع به زرتشت، یزدان، اهریمن، داستان آفرینش، حکایات کیومرث و شاهان کیانی و قصه جم و فریدون و نظایر اینها از اوستاست.
- آخرین شاهنامه‌سرای پیش از فردوسی، دقیقی طوسی است که هزار بیت درباره ظهور زرتشت سروده بود که به قتل رسید و سخن او ناتمام ماند.

۱- فردوسی، پروین اعتصامی و نظامی گنجوی شاعرانی هستند که از آنها با عنوان مؤدب یاد می‌شود.

محتوای شاهنامه

موضوع شاهنامه، تاریخ ایران قدیم از آغاز تمدن نژاد ایرانی تا انقراض آن به دست اعراب است. در شاهنامه سه دوره متمایز می‌توان تشخیص داد:

- ۱- دوره اساطیری: یعنی عهد کیومرث و هوشنگ، تهمورث، جمشید و ضحاک تا ظهور فریدون
- ۲- دوره پهلوانی: از قیام کاوه آهنگر آغاز می‌شود و به قتل رستم و پادشاهی بهمن پایان می‌یابد.
- ۳- دوره تاریخی: از عهد داریان آغاز می‌شود، از اشکانیان می‌گذرد و از آغاز ساسانیان تا انقراض آنان را در برمی‌گیرد.

۲-۷- خصوصیات مهم شعر در سده چهارم: (سبک خراسانی)

- ۱- انعکاس جهان‌بینی حکومت‌ها در مداحی شاعران (مانند نخستین شعر فارسی که در مدح یعقوب لیث صفاری سروده شده است).
 - ۲- سرودن شعر برای پادشاهان جهت دریافت صله و جایزه
 - ۳- سادگی و روان بودن شعر
 - ۴- حسی و طبیعی بودن تشبیهات
 - ۵- خالی بودن از اصطلاحات عرفانی
 - ۶- قصیده‌سرایی
 - ۷- به کار بردن حروف اضافه
 - ۸- خالی بودن از لغات و اصطلاحات عربی و آیات و احادیث
- دوره سامانی همچنان‌که برای شعر فارسی دوره طلایی است، برای نثر فارسی نیز دورانی بسیار قابل توجه است و نتیجه آن چنان مهم بود که در دوره‌های بعد با همه دگرگونی‌های اجتماعی که در ایران رخ داد نه تنها اثر آن از بین نرفت بلکه روز به روز نیرومندتر شد.

۳-۷- آثار منشور نویسندگان سده چهارم

۱-۳-۷- داستان‌های اساطیری ملی و تاریخی

- شاهنامه ابوالمؤید بلخی، شاهنامه مؤیدی نیز خوانده می‌شود.
- شاهنامه ابوعلی محمدبن بلخی شاعر
- شاهنامه ابومنصور محمدبن عبدالرزاق طوسی (مقتول ۳۵۰ هـ) گردآوری شد.
- تاریخ بلعی: نوشته ابوعلی بلعی است. اساس کار او تاریخ طبری بوده است. او این کتاب را از عربی به فارسی ترجمه کرده است و مطالبی بر آن افزوده است.
- تاریخ سیستان

۲-۳-۷- کتب دینی

- ترجمه و تفسیر طبری از محمدبن جریر طبری
- یا (جامع‌البیان فی تفسیر القرآن)

۳-۳-۷- کتب جغرافیا

- حدودالعالم من المشرق الی المغرب
- عجایب‌البلدان از ابوالمؤید بلخی

۴-۳-۷- تصوف و کلام

- نورالعلم: نوشته عارف مشهور سده چهارم و اوایل سده پنجم شیخ ابوالحسن خرقانی.
- کشف‌المحجوب: این کتاب را ابویعقوب اسحق بن سگری تألیف کرده است. موضوع آن در حکمت و علم کلام است.

۵-۳-۷- کتب پزشکی

- هدایة المتعلمین فی الطب نوشته احمد الاخوینی البخاری

از دیگر شاعران سده‌های چهارم و پنجم می‌توان به اسامی زیر اشاره کرد:

مسعود سعد سلمان: ۱۹ سال در زندان به سر برد و مجموعه اشعاری که در زندان سروده به نام حبسیات معروف است.

فرخی سیستانی: قصیده‌سرای معروف درباره غزنوی که دیوانی از اشعارش در دست است.

عنصری بلخی: منظومه‌های او: شادپهر، عین الحیاة، وامق و عذرا، خنگ بت و سرخ بت

منوچهری دامغانی: «مسمط» از ابداعات منوچهری است. وی به «شاعر طبیعت» نیز معروف است.

ابوسعید ابوالخیر: او از نخستین سخنوران اهل تصوف است. کتاب اسرار التوحید را نوه او محمد بن منور درباره حالات ابوسعید ابوالخیر تدوین کرده است.

۷-۴- نویسندگان و علمای این دوره

صاحب بن عباد: در ادبیات فارسی و عربی استاد بود. اثر وی محیط است.

شمس المعالی قابوس بن وشمگیر: مجموع رسائل او به نام کمال نامه است. بیرونی کتاب آثار الباقیه خود را به نام او تألیف کرده است.

ثعالبی: کتاب مشهور او یتیم‌الدهر است، در شرح احوال شاعران و ادیبان بزرگ که در عهد مؤلف می زیستند.

ابوسعید گردیزی: کتاب زین الاخبار درباره تاریخ ظهور اسلام، اعیاد و رسوم ملل، اثر اوست.

ابوعلی مسکویه: معروف به ابن مسکویه، آثار وی عبارت‌اند از: تهذیب الاخلاق، تجارب الامم، آداب العرب و الفارس، جاودان خرد.

ابن سینا: یکی از بزرگ‌ترین دانشمندان جهان است. وی هنگامی که چهار ماه در قلعه فردجان زندانی بود، کتاب‌های القولنج و الهدایة را نوشت. او ۲۳۸ کتاب و رساله دارد. مشهورترین آنها به شرح زیر است: الاشارات و التنبیهات، شفا (در حکمت و منطق)، کتاب النجاه که خلاصه‌ای از شفاست، قانون (در طب)، رساله نبضیه، رساله جودیه و دانشنامه علایی که این سه کتاب آخر به زبان فارسی است.

ابوریحان بیرونی: از مهم‌ترین آثار او می‌توان به آثار الباقیه، تحقیق ماللهند (از زبان سانسکریت به عربی ترجمه کرده است)، قانون مسعودی، الدستور و التفهیم اشاره کرد. این دانشمند بزرگ مجموعاً ۱۱۳ جلد کتاب نوشته است.

عنصر المعالی کیکاووس بن اسکندر: کتاب قابوس نامه یا نصیحت نامه را به نام فرزندش گیلانشاه در ۴۴ باب نوشت. این کتاب از نظر تحقیق اجتماعی، سیاسی، اقتصادی، دینی و ادبی حائز اهمیت است.

ابوالفرج اصفهانی: آثار وی عبارت‌اند از مقاتل الطالبین درباره وقایع عاشورا و الاغانی در موسیقی به نظم و نثر

ابن الندیم: مؤلف کتاب الفهرست در شرح احوال نویسندگان و علماست. کتاب دیگر وی تشبیهات است.

هجویری: وی مؤلف کتاب کشف المحجوب است که درباره طریقت صفویه، مقامات و مذاهب بحث کرده است.

نصراله منشی: وی مترجم کلیله و دمنه است (از عربی به فارسی)، رودکی و قانعی آن را به نظم کشیده‌اند، ابن مقفع آن را از پهلوی به عربی ترجمه کرده و برزویه طبیب از سانسکریت به هندی ترجمه کرده است.

۸- غزنویان

با پیروزی مسلمانان بر ساسانیان، ترکان توانستند با جرأت و به آسانی وارد ایران شوند و با اسلام آوردن ترک‌ها، آنها بخشی از جامعه اسلامی شدند. با ضعف قدرت سامانیان، از میان سپاهیان ترک فرماندهانی چون الپتکین و سبکتکین برخاستند و چندی بعد دولت غزنوی را تشکیل دادند. اوج حکومت غزنوی در زمان محمود است. او با لشکرکشی به هند، زمینه گسترش زبان و ادب فارسی را فراهم آورد.

از مشاهیر شاعران عصر اول غزنوی استاد ابوالحسن علی بهرامی سرخسی است.

سنایی غزنوی: عارف و شاعر بزرگ قرن ششم هجری. وی از اولین شعرائی است که اصطلاحات عرفانی را وارد شعر کرد. مهم‌ترین اثر او حدیقة الحقیقة که آن را الهی نامه نیز می‌نامند و مهم‌ترین مثنوی سنایی است. شش دیوان مثنوی دیگر که به سته سنایی معروف‌اند در زمره آثار وی هستند عبارت‌اند از: سیرالعباد الی المعاد، کارنامه بلخ، طریق التحقيق، عشق نامه، عقل نامه، تحریر العلم

ابوالفضل بیهقی: مهم‌ترین اثر وی تاریخ بیهقی است.

۹- سلجوقیان

ایران تقریباً از اواسط سده هشتم میلادی (سوم هجری) یعنی در روزگار خلفای عباسی بغداد که زیر نفوذ فرهنگ ایرانی قرار داشتند، ثروت مادی و معنوی بسیاری جذب کرد.

از راه ترجمه‌های متشکل و منظم که به هزینه مأمون خلیفه عباسی صورت گرفت، فلسفه و علوم یونانیان برای ایرانیان شناخته گردید و اندیشمندان ایرانی آثار جالینوس و افلاطون و ارسطو را با جدیت مورد مطالعه قرار دادند. سرودن شاهنامه فردوسی عامل مهمی برای تجدید حیات ملی ایران گردید. کتابخانه‌های فراوان در زمان آل بویه در قرن سوم و چهارم هجری تأسیس شد. ظهور اندیشمندی چون رازی و طبری در قرن چهارم، ابن سینا و ابوریحان بیرونی و خیام در قرن پنجم و نیز امام محمد غزالی در شعر و فلسفه و علوم دینی قرن پنجم، همه و همه زمینه را برای شکوفایی فرهنگ و ادب این سرزمین مهیا کردند. سلجوقیان که مخلوطی از نژاد ترک و ایرانی بودند، در چنین عصری که اوج درخشش تمدن و فرهنگ ایران بود صاحب این سرزمین شدند. به همین دلیل این دوره یکی از پربارترین دوران‌های ادبی و هنری ایران به‌شمار می‌رود. از موضوعاتی که در دوره سلجوقی تکامل یافت تدریس علوم دینی و حکمت و وعظ بود. در این دوره مانند دوره غزنوی ادبیات فارسی صبغه مذهبی داشت و بر خلاف شعر دوره سامانی فاقد روح ملیت و ایران‌دوستی بود. شعرا و نویسندگان این دوره هم خواه ناخواه تحت تأثیر مبانی دینی بودند و اشعار خود را به آیات قرآن و احادیث نبوی می‌آراستند. از خصایص مهم دوره سلجوقی، ورود موضوعات اخلاقی و عرفانی در قصاید است. در دوره سلجوقی، موضوع تصوف و اخلاق که از هم تفکیک‌ناپذیر است در ردیف یکی از ابواب مهم شعر و شاعری قرار گرفت و شعرای بزرگی مثل ناصر خسرو، سنایی، عطار، قصایدی مفصل در پند و حکمت و موعظه سرودند و از لحاظ قصیده سرایی به ادبیات فارسی رونق دادند.

۹-۱- شاعران دوره سلجوقی

- **فخرالدین اسعد گرگانی:** اثر وی مثنوی ویس و رامین است که اصل آن از اواخر دوره اشکانی است.
- **اسدی طوسی:** از آثار وی می‌توان به گرشاسب‌نامه، لغت فرس، مناظرات اسدی و کتاب الابنیه اشاره کرد.
- **ناصر خسرو:** ملقب به حجت است. آثار منظوم وی عبارت‌اند از: دیوان اشعار، روشنائی‌نامه، سعادت‌نامه.
- **باباطاهر عریان (همدانی):** دوبیتی‌های وی که با لهجه لری سروده شده است، بسیار مشهورند.
- **قطران تبریزی:** اولین کسی که در آذربایجان شعر دری سروده است. آثار وی عبارت‌اند از: دیوان اشعار، منظومه قوس‌نامه.
- **ازرقی هروی:** منظومه مشهور او سندیادنامه است.
- **خیام:** ریاضیدان، طبیب و شاعر. از آثار او رساله جبر و مقابله (در ریاضیات)، نوروزنامه (نثر) و رباعیات را می‌توان نام برد.
- **جمال‌الدین اصفهانی:** وی در شعر پیرو خاقانی و انوری بوده است.
- **خاقانی شروانی (متخلص به حقایقی):** از آثار او قصایدی در توصیف زندان، ایوان مدائن، تحفة العراقین (سفرنامه اوست) و منشآت خاقانی را می‌توان نام برد.
- **نظامی گنجوی:** شهرت وی به دیوان‌های پنج‌گانه مثنوی (خمسه) اوست که عبارت‌اند از: مخزن الاسرار، خسرو و شیرین، لیلی و مجنون، هفت‌پیکر یا هفت‌گنبد یا بهرام‌نامه، اسکندرنامه (که از دو بخش «شرف‌نامه» و «اقبال‌نامه» تشکیل می‌شود).

۹-۲- نویسندگان دوره سلجوقی

- **ناصر خسرو:** از آثار منثور وی کتاب‌های خوان‌خوان، گشایش و رهایش، جامع‌الحکمتین، سفرنامه، زادالمسافرین، وجه دین را می‌توان برشمرد.
- **خواجه نظام‌الملک طوسی:** کتاب مشهور او سیاست‌نامه یا سیرالملوک یا پنجاه فصل است.
- **خواجه عبدالله انصاری:** آثار او مناجات‌نامه، رساله دل و جان، قلندرنامه، محبت‌نامه، رساله مقولات، الهی‌نامه و تفسیر ادبی و عرفانی قرآن.
- **ابوالحسن خرقانی:** مجموعه سخنان او را جمع کرده‌اند نورالعلوم نامیده‌اند.
- **محمد غزالی:** بین ۲۰۰ تا ۴۰۰ جلد کتاب و رساله داشته است. از آثار وی احیاءالعلوم، کیمیای سعادت، مقاصدالفلاسفه، نصیحه‌الملوک، معیارالعلم، کتاب الوسیط، المنقذ من الضلال را می‌توان نام برد.
- **احمد غزالی:** از آثار وی می‌توان به لباب‌الاحیاء، سوانح‌العشاق، الذخیره فی علم‌البصیره (در تصوف) و العشقیه اشاره کرد. وی برادر محمد غزالی بوده است.
- **عین‌القضات همدانی:** از آثار او می‌توان به یزدان‌شناخت، تمهیدات، رساله جمالی، رساله علایی و مکتوبات (نامه‌های عین‌القضات) اشاره کرد.
- **قاضی حمیدالدین بلخی:** مهم‌ترین اثرش مقامات حمیدی است.
- **نظامی عروضی:** اثر مهم وی چهارمقاله یا مجمع‌النوادر است که در دبیری، شاعری، نجوم و طب نگاشته شده است.
- **ابوالفتوح رازی:** تفسیر بزرگ روح الجنان اثر اوست.
- **شهاب‌الدین سهروردی یا شیخ اشراق:** از عارفان بزرگ جهان اسلام است. آثار مهم وی عبارت‌اند از: آواز پرجبرئیل، رساله عشق، لغت موران، صفیر سیمرخ، روزی با جماعت صوفیان، عقل سرخ، منطق، حکمت الاشراق

- **سعدالدین وراوینی:** کتاب وی مرزبان نامه است که از زبان وحوش و طیور است. اصل آن به زبان قدیم طبری است و سعدالدین آن را به فارسی ترجمه کرده است.
- **عبدالقاهر جرجانی:** ادیب و دانشمند مشهور قرن پنجم است. مهم ترین اثر او اسرارالبلاغه نام دارد.
- **محمدبن علی راوندی:** نویسنده راحة الصدور است.
- **بهاءالدین محمد بغدادی:** مجموعه منشآت او به نام التوسل الی التوسل است.
- **شهابالدین محمد زیدری:** کتاب نفثة المصدور را به فارسی نوشت.

نکته ۱: رمان سمک عیار مربوط به این دوران است. این حکایت را فرامرز بن خداداد بن عبدالله از زبان یکی از قصه‌گویان به نام صدقه ابوالقاسم فراهم آورده است.

- **رشید و طوطا:** از آثارش، حدائق السحر، فصل الخطاب و تحفة الصدیق را می‌توان نام برد.
- **سید اسماعیل جرجانی:** از شاعران قرن ششم است. کتاب ذخیره خوارزمشاهی در طب از اوست.
- **شمس قیس رازی:** کتاب او المعجم فی معاییر الاشعار العجم که درباره عروض و قافیه بحث کرده است. اثر دیگرش المعرب فی معاییر الاشعار العرب و القوافی است.
- **بهاءالدین محمد بلخی:** معروف به «بهاءالدین ولد»، پدر مولوی که کتاب معارف از اوست.
- **امام فخر رازی:** معروف به «ابن الخطیب» و آثارش عبارت‌اند از جامع العلوم، رساله روحیه و تفسیر کبیر. وی ملقب به «امام‌المشککین» است.

۱۰- دوره مغول

حمله مغول به ایران در قرن هفتم رابطه شاعران و نویسندگان سده‌های قبل را با شاعران و نویسندگان پس از مغول قطع کرد. از قرن هشتم به بعد انحطاط ادبی شروع شد و تاریخ‌نویسانی چون «وصاف الحضرة شیرازی» نثر فارسی را به لفاظی‌های بیهوده آلودند و در استعمال لغات عربی و مغولی افراط کردند که این شیوه ناپسند تا پایان قرن دوازدهم ادامه یافت. اغلب شاعران و نویسندگانی که در این دوره از آنها نام می‌بریم تربیت شده دوران مغول نیستند و اکثراً به دوره قبل تعلق دارند و تنها به این دلیل در اینجا از آنها نام می‌بریم که قسمتی از عمر و یا فوت آنها همزمان با مغول بوده است.

۱۰-۱- شاعران قرون هفتم و هشتم هجری

- **شیخ فریدالدین عطار نیشابوری:** آثارش عبارت‌اند از: مصیبت نامه، الهی نامه، اسرار نامه، منطق الطیر، مختار نامه، تذکرة الاولیا (این کتاب شامل زندگی و احوال ۷۲ تن از بزرگان و عارفان است).
- **کمال الدین اسماعیل:** وی فرزند جمال الدین عبدالرزاق اصفهانی است. در دیوان شعر او معانی باریک و نکته سنجی فراوان است و از این جهت او را خلاق المعانی خوانده‌اند.
- **مولانا جلال الدین رومی (مولوی):** ۹ سال شاگرد برهان الدین ترمذی بود و بعد با شمس تبریزی آشنا می‌شود و بر اثر این ملاقات تحول عظیم روحی در وی به وجود می‌آید.
- کتاب غزلیات را به نام شمس سروده است. پس از وفات شمس کتاب مثنوی معنوی را در ۲۶۰۰۰ بیت و ۶ دفتر به نام حسام الدین چلبی می‌نویسد و تنها کتابی است که تعداد آیات و احادیث آن بیش از سایر دیوان‌های شعرای دیگر است. آثار دیگر مولانا: فیه مافیه - مکتوبات - مجالس سبعه.
- **قانعی طوسی:** او به نظم سلجوقنامه پرداخت و کلیله و دمنه را به نظم کشید.
- **زرتشت بهرام:** از شاعران زرتشتی ایرانی است. آثار او: زرتشت نامه، ارداویرافنامه، خمسه زرتشت.
- **فخرالدین عراقی:** وی در توابع همدان به دنیا آمد، بعد به هند رفت و سرانجام در دمشق به خاک سپرده شد. آثار او: دیوان شعر، مثنوی عشاق نامه، لمعات (منتور)، اصطلاحات صوفیه.
- **سعدی:** شیخ مصلاح الدین سعدی شیرازی که آثار وی به قرار زیر است:
گلستان (به نثر روان) در ۸ باب به نام مظفر الدین ابوبکر بن سعد بن زنگی، بوستان (به نظم) در ۱۰ باب به نام سعدبن ابوبکر بن سعد، کلیات اشعار. سعدی غزل را به نقطه کمال رساند و زبان شعر خود را تنها به مداحی منحصر نکرد، بلکه سخنان او برای تمامی بشر با امثال و حکم آمیخته شده است.

- **اوحدی مراغه‌ای:** رکن‌الدین اصفهانی که در مراغه متولد و در اصفهان اقامت گزید. اوحدی دارای دیوان مثنوی به نام منطق العشاق یا ده‌نامه است و مثنوی دیگری به تقلید از حدیقه سنایی ساخته است. از دیگر آثار او جام جم است.
- **سلطان ولد:** پسر مولوی است، آثار او: دیوان شعر، ابتدای نامه، ولدنامه، انتهای نامه، معارف.
- **امیر خسرو دهلوی:** وی در دستگاه سلاطین هند وارد شد و به همین خاطر عنوان امیر دریافت کرد. آثار وی به قرار زیر است. *تحفه الصغر* (شعر کودکی)، *وسط الحیاة* (شعر جوانی)، *غره الکمال* (میان‌سالی)، *بقیة تقیة* (شعر پیری)، *نهایة الکمال*. دهلوی به تقلید از نظامی خمسه‌ای ساخته است که عبارت‌اند از: *مطلع الانوار*، *شیرین و خسرو*، *مجنون و لیلی*، *آینه اسکندری*، *هشت بهشت*. از آثار دیگر او *نه سیمرغ* و *مفتاح الفتوح* است.
- **شیخ محمود شبستری:** از صوفیان بزرگ زمان خود است و مهم‌ترین اثر او *گلشن راز* است، این کتاب شامل نکات مهم عرفانی است. دیگر آثار او: *سعادت‌نامه*، *حق‌الیقین*، *ترجمه منهج‌العابدین* امام غزالی.

۱۰-۲- دانشمندان و نویسندگان، عارفان و حکمای دوره مغول

- **شهاب‌الدین سهروردی (شیخ اشراق):** شهاب‌الدین سهروردی به سال ۵۴۹ در سهرورد از توابع زنجان به دنیا آمد و به سال ۵۸۷ در حلب به فرمان صلاح‌الدین ایوبی و به تحریک متعصبین با شمع آجین شدن به قتل رسید. وی بزرگ‌ترین فیلسوفی است که حکمت اشراق در آثار و روش فلسفی او به کمال رسید، به همین سبب است که او را «شیخ اشراق» لقب داده‌اند. آثارش: *اعلام‌الهرآء*، *جذب‌القلوب*، *رشف‌النصایح*، *عوارف‌المعارف*، *عقل سرخ*، *المبدء و المعاد*، *پرتونامه*، *منطق‌التلویحات*، *التلویحات*، *حکمت‌الاشراق* و....
- **نجم‌الدین رازی:** از آثار وی می‌توان به رساله عشق و عقل و همچنین *مرصاد‌العباد* اشاره کرد.
- **خواجه نصیرالدین طوسی:** خواجه نصیرالدین به **استاد البشر** نیز ملقب بوده است. وی وزیر هلاکوخان مغول بوده و کتابخانه‌ای در دستگاه حکومتی هلاکو ترتیب داد که بیش از ۴۰۰۰ جلد کتاب داشت. از دیگر اقدامات وی تأسیس رصدخانه معروفش در مراغه است. مهم‌ترین آثار او: *اساس‌الاعتباس* (در منطق)، *شرح اشارات ابن‌سینا*، *اخلاق ناصری*، *سی فصل*، *شرح ثمره بطلمیوس*، *الحکمه*.
- **محمدبن زکریای رازی:** کاشف‌الکک و جوهر گوگرد است. وی از دانشمندان نامی در سطح جهان است که در قرن سوم هجری می‌زیسته است. دو کتاب در باب جغرافیا از وی مانده است: *عجایب‌المخلوقات*، آثار العباد. کتاب الحاوی او که به نظر برخی از قانون ابن‌سینا مهم‌تر است، بزرگ‌ترین اثر پزشکی اوست. از آثار فلسفی وی می‌توان به کتاب‌هایی چون *سیرة الفلسیفه*، *العلم‌الالهی*، *الطب‌الروحانی* و... اشاره نمود.
- اهمیت آرای وی در فلسفه از آن روست که او بر خلاف بسیاری از معاصران خود عقاید خاصی ابراز کرده است که بیشتر مخالف با آرای ارسطو است.
- **کمال‌الدین عبدالرزاق کاشانی:** از عارفان مشهور ایران است. از آثار معروف او: *شرح منازل‌السرائین*، *شرح فصوص‌الحکم*، *لطایف‌الاعلام*.
- **علامه حلی:** از فقهای بزرگ شیعه و معروف به *آیت‌اله فی‌العالمین* است. آثارش: *ارشاد‌الاذهان*، *کشف‌المراد*، *نهج‌الحق*، *مختلف‌الشیعه تذکرة الفقهاء*.
- **محمد عوفی:** در بخارا متولد شد و از کتاب‌های معروف او یکی *لباب‌الالباب* که در شرح احوال شاعران تا اوایل قرن ۷ هجری است، و *جوامع‌الحکایات* که مشتمل بر حکایت‌های حکمت‌آمیز است. عوفی در تألیف آن از مآخذ مختلف تاریخ و ادب، قصص و حکایات، رجال شعر و نثر بهره جسته است.
- **عظاملک جوینی:** تاریخ‌جهانگشادر سه جلد که درباره ایلخانان و جنگ‌های چنگیز و خوارزمشاهیان و مغولان است، اثر اوست.
- **شمس‌الدین تبریزی:** شمس تبریزی عارف معروف، در تبریز زاده شده است. او در شهر قونیه با مولوی ملاقات کرد و این ملاقات تحولی عظیم در مولوی به وجود آورد. از وی اثری در دست نیست و مریدانش سخنان او را جمع کرده‌اند که به مقالات شمس معروف است.
- **برهان‌الدین محقق ترمذی:** او در قونیه نه سال استاد مولوی بوده است. از وی کتابی به‌نام *معارف و رساله‌هایی در تفسیر سوره فتح* باقی‌مانده است.
- **رشیدالدین فضل‌اله همدانی:** مشهورترین اثر وی *جامع‌التواریخ و دیگری منشآت* است.
- **وصاف‌الحضرة:** از ادبای قرن هفتم و هشتم هجری است. کتاب *تاریخ و صاف* از اوست. نثر این کتاب مصنوع است.
- **هندوشاه نخبجوانی:** کتاب *تجارب‌السلف* از اوست. این کتاب ترجمه فارسی از عربی است.

۱۱- تیموریان

با تحکیم دولت تیمور در ماوراءالنهر، یورش‌های او به ایران آغاز شد. پس از مرگ تیمور حکومت به شاه‌رخ رسید که فعالیت‌های فرهنگی و هنری زیادی در عهد او توسط همسرش «گوهرشاد خاتون» انجام شد. علوم از دوره مغول به بعد رو به تنزل رفت و فقط نجوم و بعضی شعب ریاضیات و عرفان و تصوف شهرت یافت. بعضی علمای بزرگ و شعرا نظیر خواجه طوسی و سعدی شیرازی که در این دوره حضور داشته‌اند، در حقیقت از

بازماندگان عهد پیش از مغول به حساب می‌آیند مولوی، شیخ عطار، حافظ، جامی و شیخ محمود شبستری صاحب گلشن راز، شاه نعمت‌اله ولی و شیخ صفی‌الدین اردبیلی از عرفای نامی این دوره محسوب می‌شوند. از علمای بزرگ این دوره می‌توان به خواجه طوسی، قطب‌الدین شیرازی، میر سید شریف جرجانی و غیاث‌الدین جمشید کاشانی اشاره کرد. عالم طراز اول این عهد خواجه نصیرالدین طوسی است که او را استادالبشر و العقل‌الهادی‌العشر لقب داده‌اند. از جمله کتب مشهور او اخلاق ناصری، رساله اوصاف‌الاشراف، تحریر اقلیدس و اساس الاقتباس در منطق به فارسی را می‌توان نام برد.

۱۲- شاعران قرون هشتم و نهم هجری

- **عبید زاکانی:** نظام‌الدین عبیدالله شاعر و نویسنده‌ای که در طنزپردازی بسیار پرآوازه است. وی در سده هشتم هجری می‌زیسته است و از آثار او می‌توان به مثنوی عشاق‌نامه، نوادرالامثال، اخلاق‌الاشراف، ریش‌نامه، صدپند، رساله تعریفات یا ده فصل، رساله دلگشا، مکتوبات قلندران، فال‌نامه و خوش و منظومه شیرین و جالب موش و گربه اشاره کرد.
- **حافظ شیرازی:** خواجه شمس‌الدین محمد متخلص به حافظ و ملقب به لسان‌الغیب، (۷۲۶-۷۹۲) از خصائص کلام او آنکه، معانی دقیق عرفانی را در کوتاه‌ترین عبارات و در عین حال به روشن‌ترین و صحیح‌ترین وجه بیان کرده است، استفاده از صنایع لفظی و معنوی، خوش طبعی و خوش‌نوایی کلمات و موسیقی آن‌ها، انتخاب بحر متناسب با مفاهیم از ویژگی‌های آثار اوست. بی‌تردید حافظ غزل پارسی را به اوج کمال خود رسانید. از وی دیوانی مشتمل بر غزلیات و شماری رباعی باقی مانده است.
- **خواجوی کرمانی:** حافظ خود را مرید و مقلد خواجه می‌داند. خواجه به تقلید نظامی، مثنوی‌هایی ساخته است که عبارت‌اند از: همای و همایون، گل و نوروز، کمال‌نامه، روضه‌الانوار، گوهرنامه، سام‌نامه.
- **ابن یمین:** مثنوی مجلس افروز از اوست.
- **سلمان ساوجی:** قصیده مصنوع موسوم به بدایع‌الاسحار از اوست. همچنین مثنوی جمشید و خورشید و فراق‌نامه
- **جامی:** نورالدین عبدالرحمن جامی بزرگ‌ترین شاعر دوره تیموری به‌شمار می‌آید. وی معاصر سلطان حسین بایقرا بود که خود او ذوق ادبی داشت و وزیر دانشمند او امیرعلیشیر نوایی از فضایی زمان خود بود. جامی را «خاتم الشعرا» نیز نامیده‌اند. از آثار منظوم او می‌توان به مجموعه هفت اورنگ شامل: (سلسله‌الذهب، سلامان و ابدال، تحفه‌الاحرار، سبحة‌الابرار، یوسف و زلیخا، لیلی و مجنون، خردنامه اسکندری) اشاره کرد. غزل‌های جامی مرکب از سه دیوان به‌نام‌های «فاتحة‌الشباب»، «واسطة‌العقد»، «خاتمة‌الحياة» است. اما از آثار مثنوی او می‌توان نفحات‌الانس، بهارستان (به تقلید از گلستان سعدی)، لویح، شواهد‌النبوة، لوامع و نقدالنصوص را نام برد.
- **باباغانی شیرازی:** او در مدح ائمه اطهار و به‌خصوص مولای متقیان قصایدی سروده است. او را می‌توان از بنیان‌گذاران سبک هندی به‌حساب آورد.
- **امیرعلیشیر نوایی:** او به دو زبان فارسی و ترکی شعر می‌گفت. وی در شعر ترکی، **نوایی** و در شعر فارسی **فانی** تخلص می‌کرد. مجالس‌النفایس به ترکی از اوست و دیوانی نیز به فارسی دارد.
- **امیرشاهی فیروزکوهی:** وی در خط، نقاشی و موسیقی هم مهارت داشت.
- **معینی جوینی:** اثر معروف وی نگارستان است.
- **هلالی جغتایی:** از شاعران معروف پایان عهد تیموری است. دو مثنوی به‌نام شاه و درویش و صفات‌العاشقین دارد.

۱۳- نویسندگان معروف از قرن هفتم تا اوایل قرن دهم

- **عزالدین محمود کاشانی:** دو کتاب مصباح‌الهدایه و مفتاح‌الکنایه و کشف‌الوجوه از آثار اوست.
- **شمس‌الدین محمدبن محمود آملی:** از علمای بزرگ قرن هفتم و هشتم هجری و مؤلف کتاب مشهوری به‌نام نفایس‌الفنون است. این کتاب در حقیقت دایرة‌المعارف علوم به زبان فارسی است.
- **حمداله مستوفی:** از مؤلفان و جغرافی‌دانان و شاعران قرن هشتم هجری است. از وی ۳ کتاب باقی‌مانده است
- ۱- **تاریخ گزیده:** خلاصه تاریخ عالم
- ۲- **نزهة‌القلوب:** در جغرافیا
- ۳- **ظفرنامه:** تاریخ منظومی است به سبک شاهنامه فردوسی.
- **احمد افلاکی:** کتابی به نام مناقب‌العارفین درباره خاندان مولوی نوشته است.

- **حافظ ابرو:** مورخ و جغرافی‌دان بوده و مهم‌ترین آثار وی مجمع‌التواریخ و زبدة‌التواریخ هستند.
- **میرخواند:** اثر معروف او روضة‌الصفاء است.
- **دولتشاه سمرقندی:** اثر معروف او تذکرة‌الشعرا است.
- **خواندمیر:** آثار او عبارت‌اند از حبیب‌السیر و آثارالملوک که خلاصه حبیب‌السیر است.

۱۴- وضعیت ادبی در دوران صفویه

به سبب آنکه صفویان ترویج مذهب شیعه را اساس سیاست خویش کرده بودند، خود را از جهت تقویت مبانی دولت و سلطنت محتاج به مداحی شاعران نمی‌دانستند و از سویی در دربار سلاطین صفوی توجه چندانی به زبان نمی‌شد و القاب و عناوین و حتی محاورات هم غالباً به زبان ترکی بود. در هر حال وجود این شرایط و قوت گرفتن علما و فقها و عدم اعتناء به شعرا سبب شد که شعر بی‌بها گردد و اکثر مستعدان زمانه به فقه و علم روی آورند. در این دوره برخی از علماء مانند **شیخ بهایی** و **میرداماد** فقیهانه شعر می‌سرودند، و بعضی از شعرا مثل **وحشی بافقی**، **محتشم کاشانی** و **مسیح کاشی** نیز قصایدی در مدح سلاطین و حکام می‌سرودند، با وجود این، دربار و رجال عنایت چندانی به شعر و شاعری نداشتند و عامه مردم بودند که مانند سابق طالب غزل بودند، بدین ترتیب شاعری نزد عامه رواج بیشتری یافت و بسیاری از شعرای این عصر از طبقه مردم عادی و کاسب بودند که گاهی حتی سواد نوشتن نیز نداشتند. رواج شعر بین این طبقه موجب گشت که عبارات خاص و سنگین قدما منسوخ شده و تعبیّرات و ترکیبات مخصوص عامه و اهل کوی و بازار در شعر رواج یابد و این شیوه که نزد امیرخسرو دهلوی، جامی و باباغانی در حد اعتدال بود، بعدها در بین بقیه شعرا به افراط کشیده شد و سبک موسوم به **هندی** را به‌وجود آورد که شعرشان بیشتر بر **خیال‌بندی**، **مضمون‌سازی**، **بیان مضامین نامأنوس**، **معانی غریب** استوار بود. عده معدودی از شعرای این دوره نیز بر پایه آشنایی با آثار و روش قدما شعر می‌گفتند. مانند: صائب تبریزی، کلیم کاشانی، عرفی، فیضی، محتشم کاشانی و حکیم شفاپی.

مقارن این اوضاع در ایران، هندوستان در سایه حمایت شاهان هندوستان (بابر و جانشینان او همایون‌شاه و اکبرشاه) مرکز ادب و مجمع شعرای فارسی زبان گشت و اغلب شاعران صاحب ذوق ایرانی به هند مهاجرت می‌کردند.

در اواخر عهد صفویه سبک هندی در ایران اندک اندک از رونق افتاد. استیلای افغان‌ها بر اصفهان و ظهور نادرشاه و کریم‌خان و هرج و مرج و جنگ باعث شد که هم ذوق و هم فرصت شعر و شاعری در ایران از دست برود. با این همه کسانی که مجال نظم و شاعری پیدا می‌کردند از خیال‌بندی‌های پیروان سبک هندی روگردان شدند و به سبک قدما رجعت کردند. در خراسان کسانی مانند شهاب ترشیزی سبک صائب و کلیم کاشانی را رها کردند و به روش انوری و خاقانی شعر سرودند. در عراق مشتاق و هاتف و آذر بیگدلی و صباحی در غزل از سعدی و حافظ و در قصیده از ظهیر و کمال پیروی می‌کردند.

۱۴-۱- ویژگی‌ها و موضوعات شعر در عهد صفوی

نظم فارسی از زمان صفویه به بعد رو به تنزل رفت. سبک نظمی معروف عصر صفوی سبک هندی است و قبل از آن نیز سبکی معروف به **وقوع** مرسوم بود که خود برزخی بود میان شعر دوران تیموری و هندی.

تنوع سبک‌ها، تشخیص، کاربرد تمثیل، رواج تک‌بیت، سادگی لفظ و تازگی زبان، افراط در کاربرد صور خیال، رواج سبک هندی، چیرگی معنی بر لفظ، مبالغه در ایجاز، تکرار قافیه، قالب شعر (بیشتر غزل و مثنوی)، ابهام، مضمون‌تراشی، (وجود تناسب میان کلمات شعر و مراعات نظیر) از ویژگی‌های شعر این دوره است.

۱۴-۲- ویژگی‌های شاعران عصر صفوی

مضمون‌بایی، پیروی از خیال، پیراستگی، هندی‌سرایی (به تقلید از صائب)، تمرین و مهارت، کاربرد تشخیص در تمثیل، تازه‌بایی، تقلید از پیشینیان، لغزش در کاربرد الفاظ، گرایش به محیط زندگی و طبیعت مضمون‌ربایی (کاربرد مضامین شاعران دیگر) و بازی با کلمات.

۱۴-۳- موضوعات شعر

حماسه‌های تاریخی، حماسه‌های دینی، داستان‌سرایی (داستان‌های عاشقانه)، قصیده‌گویی و مدیحه‌سرایی، قصاید مصنوع، منظومه‌های حکمی و عرفانی، ساقی‌نامه (مانند تذکره میخانه)، مرثیه و دیگر اشعار مذهبی (مهم‌ترین شاعر آن محتشم کاشانی است)، معما‌سازی، ساختن ماده تاریخ (با استفاده از حروف ابجد)، طنز و هزل و هجو، شهر آشوب (در وصف شعری که به هجو سروده شده باشد) و مکتب وقوع (بیان حالات عشق و عاشقی).

۱۴-۴- نویسندگان دوره صفوی

- **عبدالقادر بدآونی:** جزو مؤلفان تاریخ الفی است. منظومه رامایانا را از زبان سانسکریت به فارسی ترجمه کرد و معجم البلدان یا قوت حموی را از عربی ترجمه کرد. از تألیفات وی می‌توان به «منتخب التواریخ» اشاره کرد.
- **قاضی نوراله شوشتری:** ملقب به شهید ثالث. آثار وی عبارت‌اند از: احقاق الحق و مجالس المؤمنین.
- **اسکندر بیک منشی:** تاریخ عالم آرای عباسی از تألیفات مهم اوست.
- **میرداماد:** آثارش عبارت‌اند از قیسات و مثنوی مشرق الانوار. وی در شعر «اشراق» تخلص می‌کرد. ملاصدرا یکی از شاگردان او بوده است.
- **ملاصدرا:** مشهور به صدر المتألهین و مشهورترین کتاب‌های او اسفار اربعه و شواهد ربوبیه است.
- **ملا محسن فیض کاشانی:** وی داماد ملاصدرا بوده و از آثار او می‌توان به تفسیر صافی و کتاب وافی اشاره کرد.
- **ابوالفضل دکنی:** نخستین کسی است که کوشید تا لغات عربی را از زبان فارسی کنار بگذارد و به جای آن‌ها از لغات دری استفاده کند. دکنی کلیله و دمنه را تخلص کرد و عیار دانش نام نهاد.
- **محمد باقر مجلسی:** مهم‌ترین آثار وی عبارت‌اند از: بحار الانوار و حلیه المتقین.
- **میرفندرسکی:** از تألیفات وی می‌توان به رساله حقایق الصبایع اشاره کرد.
- **امین احمد رازی:** وی تذکره هفت اقلیم را مرتب کرده و به پایان رساند.
- **امیرعلیشیر نوایی:** مؤلف محاکمه اللغتين است.

۱۴-۵- فرهنگنامه‌ها

- **فرهنگ جهانگیری:** نوشته جمال الدین حسین اینجو است.
- **فرهنگ سروری:** یا مجمع الفرس نوشته محمد قاسم کاشانی متخلص به سروری است. او کتابش را به نام شاه عباس کرد.
- **برهان قاطع:** نوشته محمدحسین بن خلف تبریزی متخلص به برهان است.
- **فرهنگ رشیدی:** تألیف سید عبدالرشید تتوی است.

۱۵- شاعران و نویسندگان در قرون یازدهم تا سیزدهم هجری

- **هلالی جغتایی استرآبادی:** شهرت وی به خاطر سرودن غزل‌های لطیف و پرمضمون است. مثنوی‌های «شاه و درویش»، «صفات العاشقین» و «لیلی و مجنون» از آثار اوست.
- **اهلی شیرازی:** آثار وی عبارت‌اند از سحر حلال، مثنوی شمع و پروانه و رباعیات گنجفیه.
- **وحشی بافقی:** بیشتر اشعار وی متعلق به مکتب وقوع است. آثار وی عبارت‌اند از: خلد برین (به تقلید از مخزن الاسرار)، ناظر و منظور (بر وزن خسرو و شیرین) و فرهاد و شیرین.
- **محتشم کاشانی:** پنج کتاب شعر و دو کتاب منثور و منظوم گردآورده است. ۱- صبائیه (دوره کودکی) ۲- شبایه (دوره جوانی) ۳- شبیه (دوره پیری). وی خود قصایدش را جامع اللطایف نامیده است.
- **عرفی شیرازی:** مثنوی‌ای به نام مجمع الافکار به تقلید از مخزن الاسرار نظامی دارد.
- **شیخ بهایی:** با علمایی هم‌چون میرداماد معاشرت داشت و تألیفات فراوانی دارد، از جمله جامع عباسی، خلاصه الحساب، کشکول، تشریح الافلاک (در هیئت و نجوم) و حبل المتین.
- **طالب آملی معروف به طالبی:** علاوه بر دیوان اشعار، مثنوی کوتاهی به نام قضا و قدر دارد و مثنوی دیگری به نام سوز و گداز و جهانگیرنامه دارد. او در تحول شعر دوره صفوی تأثیر عمده داشت.
- **کلیم کاشانی:** مثنوی‌ای به نام شاه جهان‌نامه یا پادشاه‌نامه دارد. ویژگی‌های عمده شعر او عبارت‌اند از: معنی آفرینی و خیالبافی، تمثیل، تخیل و به کار بردن زبان محاوره. وی را «خالق المعانی ثانی» نیز نامیده‌اند.
- **صائب تبریزی (میرزا محمدعلی تبریزی):** بزرگ‌ترین شاعر قرن یازدهم هجری است. شعر صائب از نظر توصیف جزئیات احوال به نثر اروپایی شباهت زیادی دارد. وی را شاعر تکی بیت‌ها (مفردات) می‌نامند.
- **بیدل دهلوی:** علاوه بر دیوان شعر، مثنوی‌های عرفات و طلسم حیرت نیز از آثار اوست. مصراع دوم به عنوان کلید معنایی بیت در غزل‌های بیدل از ویژگی‌های سبک هندی است.

شعر ایران را از عصر صفوی به بعد از حیث مضامین پنج نوع می‌دانند:

- ۱- اشعار کلاسیک که در عصر صفوی سبک هندی و در اعصار بعدی به سبک خراسانی و عراقی معروف بود.
- ۲- اشعار تاریخی که راجع به وقایع مخصوصی سروده می‌شد.
- ۳- اشعار سیاسی و وطنی و اجتماعی که از آغاز انقلاب مشروطیت در ایران رواج یافت.
- ۴- اشعار مذهبی که از عصر صفوی رواج یافت و مدایح و مرثیاتی اهل بیت از آن جمله‌اند.
- ۵- تصنیف و سرود که با الحان موسیقی ساخته شده است و در این عصر به بیشترین حد رسیده است.

برخی نکات لازم

- **تاریخ الفی:** کتابی است در تاریخ هزار ساله جهان، که از تاریخ رحلت پیامبر اسلام (ص) شروع، و تا هزار سال بعد در دوره پادشاهی اکبر شاه هندی به پایان می‌رسد.
- **رامایانا:** این کتاب از حماسه‌های منظوم هند به زبان سانسکریت است که در فرهنگ هندی تأثیری عمده داشته است.

نثر فارسی

از عهد صفویه هر چند بیشتر پیش می‌رویم، نثر فارسی ساده‌تر و سلیس‌تر می‌شود.

۱۶- شاعران و نویسندگان دوره افشاریه و زندیه

میرزا مهدی خان استرآبادی: نویسنده سده دوازدهم هجری متخلص به کوکب یا کوکبی که از وی دو کتاب به نام دُرّه نادری و تاریخ جهانگشای نادری باقی مانده است. کتاب‌های دیگر او یکی به نام سنگ‌لاخ به زبان ترکی و فارسی است و دیگری منشآت است. کتاب «دُرّه نادری» نمونه‌ای است از نثر متکلف.

محمد کاظم وزیر مروی: کتابش به سه قسمت تقسیم شده است، جلد اول را عالم‌آرای نادری، جلد دوم را کتاب نادری و جلد سوم را نادرنامه خوانده است.

آذر بیگدلی: نویسنده دوره زندیه است. تذکره آتشکده آذر را به نام کریمخان زند نوشته است. منظومه یوسف و زلیخا اثر دیگر اوست.

میرزا محمد صادق موسوی (نامی): وی در دربار کریمخان زند به سر می‌برد و کتابی به نام گیتی‌گشا مشتمل بر تاریخ سلسله زندیه تا سال (۱۲۰۰هـ) را نوشته است. نثر این کتاب فنی و پر از استعارات و کنایات است. او به تقلید از نظامی مثنوی‌هایی به نام درج گهر، لیلی و مجنون، خسرو و شیرین، یوسف و زلیخا و واق و عذرا سروده است و این مجموعه به نامی نامه مشهور است.

هاتف اصفهانی: شاعر و عارف دوره افشاریه و زندیه است. شاگرد مشتاق بوده است، وی ترجیع‌بندی مشتمل بر ۵ بند دارد که از شاهکارهای ادب فارسی است و به‌طور کلی ترجیع‌بندهای هاتف بسیار معروف است. از وی دیوانی برجای مانده است. وی سبک عراقی را زنده کرد.

- **مشتاق اصفهانی:** وی مداح شاهان نبوده بلکه مداح پیامبر (ص) و ائمه بوده است. سبک وی در شعر سبک عراقی است.

۱۷- دوره قاجاریه

در این دوره به سبب ایجاد امنیت و رفاه نسبی و حمایت تشویقی سلاطین (که تعدادی از آنها خود شاعر بودند) از شعر و ادبیات، نهضت ادبی شکل گرفته دوام یافت و عده‌ای از شعرا که در رأس آنها فتح‌علی خان صبا قرار داشت برای احیاء روش گذشتگان و رجعت به سبک خراسانی اهتمام ورزیدند. در مقابل، عده‌ای از شاعران به سبک عراقی رو آوردند و هریک از دو مکتب بر اثر ظهور شاعران بزرگ به قدرت و اعتلاء رسیدند، چنانکه در سبک خراسانی می‌توان از شاعرانی چون **محمودخان ملک الشعرا و سروش اصفهانی** نام برد که به تقلید از فرخی سیستانی و عنصری شعر می‌سرودند و در سبک عراقی **فروغی بسطامی و وصال شیرازی** در تقلید از سعدی و حافظ به قدرت و مهارت دست یافتند.

در تذکره‌نویسی سادگی و صراحتی که در کلام نویسندگان عصر تیموری و صفوی هست، در این دوره فراموش شده است. تذکره‌نویسان عصر، چون **فاضل گروسی** مؤلف انجمن خاقان و **میرزا طاهر شعری** مؤلف گنج شایگان و حتی **رضاقلی خان هدایت** مؤلف مجمع‌الفصحاه به تقلید از **عوفی و ثعالبی** به بیان احوال شعرا پرداختند.

۱۷-۱- شاعران و نویسندگان دوره اول قاجار (پیش از مشروطه)

فتحعلی خان صبای شیرازی: او ابتدا به دربار لطفعلی خان زند راه یافت و سپس در دربار فتحعلی شاه قاجار، ملک الشعرای دربار شد. آثارش عبارت‌اند از: شاهنشاه نامه به شیوه شاهنامه فردوسی درباره جنگ‌های فتحعلی شاه، عبرت‌نامه، خداوندنامه درباره معجزات حضرت محمد (ص) و جنگ‌های حضرت علی (ع)، گلشن صبا که به تقلید از مثنوی خاقانی و بوستان سعدی سروده شده است. تحفه العراقرین و خلاصه الاحکام از دیگر آثار مثنوی اوست.

- **وصال شیرازی:** در زمان کریمخان زند در شیراز به دنیا آمد و در زمان فتحعلی شاه قرآنی را که به هفت نوع خط نوشته بود، تذهیب و به شاه تقدیم کرد. وصال در سرودن غزل پیرو سبک حافظ و سعدی بود و در سرودن بزم از شیوه فردوسی پیروی کرده است.

- **قائمی شیرازی:** به تقلید از سعدی کتابی به نام پریشان نوشت. وی بیشتر با طبیعت سروکار دارد. وی به حسان الحجم مشهور است.

- **فروغی بسطامی:** مدتی را در دربار فتحعلی شاه به مدح وی پرداخت و در اواخر عمر به تصوف روی آورد و به سرودن اشعار عارفانه پرداخت. دیوانی از اشعارش در دست است. وی در غزل سرایی پیرو حافظ و سعدی بوده است. وی در شعر «مسکین» تخلص می‌کرد.

- **سروش اصفهانی:** او در دربار محمدشاه و ناصرالدین شاه لقب «شمس الشعرا» دریافت کرد. آثارش عبارت‌اند از: شمس المناقب در مدح پیامبر و ائمه، روضه الانوار در ذکرواقعه کربلا و زینة المدايح در مدح خاتم رسالت.

- **محمودخان صبا:** وی در دربار ناصرالدین شاه قاجار لقب ملک الشعرا گرفت. وی به نقاشی، منبت‌کاری و خوشنویسی نیز می‌پرداخت. تابلوهای او با امضای «بنده آستان محمود» در کاخ گلستان نگهداری می‌شود.

- **قائم مقام فراهانی:** میرزا ابوالقاسم قائم مقام در زمان محمدشاه به صدارت رسید و در سال ۱۲۵۱ به سعی دشمنانش به قتل رسید. در نظم و نثر فارسی استاد بود و در حکمت و ادب دست داشت و عهدنامه ترکمانچای به خط او نوشته شده است. «منشآت» و «مکاتیب» از آثار وی، نمونه‌هایی از نثر فصیح آن دوره‌اند که به سبک گلستان به نگارش درآمده‌اند. از آثار منظوم قائم مقام می‌توان به دیوان اشعار و مثنوی جلایرنامه اشاره کرد.

- **محمدحسن خان اعتمادالسلطنه:** ملقب به صنیع‌الدوله. آثار او عبارت‌اند از: مرآت‌البلدان در ۴ جلد درباره جغرافیا و تاریخ شهرهای ایران، تاریخ منتظم ناصری، مطلع الشمس، روزنامه «خاطرات» اعتمادالسلطنه، ترجمه شرح حال و خاطرات مادموازل دومونت پانسیه، شرح حال کریستف کلمب، ترجمه طبیب اجباری اثر مولیر.

فاضل گروسی: در شعر «راوی» تخلص می‌کرد و در تذکره‌نویسی به شیوه محمد عوفی توجه داشت.

۱۷-۲- تاریخ‌نویسی و تذکره‌نویسی

ناصرالتواریخ (ناسخ‌التواریخ): نویسنده این کتاب محمدتقی خان سپهر ملقب به لسان‌الملک است. این کتاب درباره ایل قاجار و شرح حال سلاطین این سلسله تا زمان ناصرالدین شاه است. کتاب دیگر محمدتقی سپهر تاریخ عالم نام دارد که از زمان حضرت آدم تا پیامبر (ص) را شرح داده است. تاریخ قاجاریه یا تاریخ ناصری: مؤلف این کتاب محمدتقی سپهر است.

تذکره گلشن محمود، تذکره سفینه‌المحمود و نقل مجالس که هر سه کتاب اثر شاهزاده محمود میرزا است.

تذکره روضه‌الصفای ناصری و تذکره مجمع‌الصفاء و ریاض‌العراقرین: هر دو اثر رضاقلی خان هدایت که تذکره اول دنباله روضه‌الصفای میرخواند و تذکره دوم از جامع‌ترین و آخرین تذکره‌های شاعران فارسی زبان است. رضاقلی خان هدایت در سال ۱۲۱۵ در تهران به دنیا آمد و به دربار قاجار پیوست. صادق هدایت نویسنده معاصر، چهارمین نسل از این خاندان است. آثار دیگر هدایت عبارت‌اند از: تذکره ریاض‌العراقرین، سفارت‌نامه خوارزم، تذکره مجمع‌الفصحاء، شمس‌الحقایق، گلستان ارم (بکتابش نامه)، فرهنگ انجمن‌آرای ناصری.

۱۷-۳- جنبش مشروطیت

در دوره‌های پیش از انقلاب مشروطه، هدف اصلی نویسندگان و شعرا جلب توجه امرا و بزرگان و مدح شاهان بود. ولی شرایط اجتماعی و سیاسی حاکم بر زمان انقلاب مشروطه و قبل از آن باعث شد که اهل قلم و روشنفکران به بیان قضایای سیاسی و اشعار وطنی رو بیاورند. نویسندگان تلاش می‌کردند با زبان ساده و نثر بی‌تکلف منظور خود را طوری بنویسند که برای عموم قابل فهم باشد. نمونه آن را در آثار میرزا ملکم‌خان و طالبوف تبریزی، مؤیدالاسلام نویسنده روزنامه «حبل‌المتین»، حاج زین‌العابدین مراغه‌ای مؤلف سیاحتنامه ابراهیم بیگ، محمد حسین خان ذکاءالملک فروغی (پدر محمدعلی ذکاءالملک فروغی) مدیر روزنامه «تربیت» و چند نفر دیگر می‌توان دید.

از خصوصیات دیگر ادبیات این دوره می‌توان به وارد شدن لغات و اصطلاحات خارجی در زبان فارسی، شروع رمان‌نویسی به تقلید از غرب، شروع نمایش‌نامه‌نویسی و انتشار روزنامه «تئاتر» در سال ۱۳۲۶ در تهران اشاره کرد.

۱۷-۴- شاعران و نویسندگان دوره دوم قاجار (پس از مشروطه)

علی اکبر دهخدا: وی در ۱۲۵۶ خورشیدی در تهران به دنیا آمد و در ۱۳۴۴ خورشیدی درگذشت. دهخدا برای تحصیل به اروپا رفت و پس از بازگشت از فرانسه روزنامه «صور اسرافیل» را با همکاری جهانگیرخان صوراسرافیل و میرزا قاسم خان تبریزی اداره کرد. دهخدا بخش فکاهی این روزنامه با عنوان «چرند و پرند» را با عنوان «دخو» امضا می کرد. روزنامه «سروش» را در استانبول انتشار داد. آثار دهخدا (ملقب به دخو): امثال و حکم در ۴ جلد، ترجمه عظمت و انحطاط رومیان تألیف منتسکیو، ترجمه روح القوانين اثر منتسکیو، فرهنگ فرانسه به فارسی، شرح حال ابوریحان بیرونی. چرند و پرند مجموعه مقالات طنز انتقادی اوست که در «صوراسرافیل» چاپ می شده است. لغت نامه که در ۲۶ هزار و ۴۵۷ صفحه به چاپ رسید مهم ترین اثر وی به شمار می رود. از وی دیوان شعری نیز به جای مانده است. دهخدا بنیانگذار «طنز انتقادی» در ایران است.

ملک الشعرای بهار: (۱۳۳۰-۱۳۰۴ خورشیدی) به فرمان مظفرالدین شاه لقب «ملک الشعرا» گرفت. وی چند دوره نماینده مجلس و دوره ای نیز وزیر فرهنگ ملی ایران شد.

در دوره استبداد روزنامه «خراسان» را منتشر کرد و سپس مجله های نوبهار و تازه بهار را انتشار داد و پس از آن مجله دانشکده را منتشر ساخت. آثارش عبارت اند از: دیوان اشعار، تاریخ احزاب سیاسی، سبک شناسی در سه جلد، تاریخ تحول نثر فارسی (در سه جلد)، داستان نیرنگ سیاه و کتاب های یادگار زریران و درخت آسوریک را نیز از پهلوی به فارسی برگردانده است. بهار سیاست را وارد شعر کرد و تحت عنوان سبک بازگشت، رجوعی داشت به پیروی از سبک خراسانی و عراقی. اما از لحاظ مضمون و قالب های شعری در برخی از اشعارش روح نوگرایی به چشم می خورد.

- **عارف قزوینی:** اشعار وطنی و انقلابی خود را به صورت ترانه با صدای خود برای مردم می خواند. وی تصنیف ساز است. تصاویری که در شعر به کار می برد عبارت اند از: کوی خرابات، دیرمغان، خرقة، جام، سر زلف بتان و... وی به موسیقی، آهنگسازی، آواز و شعر آشنا بوده است.

میرزاده عشقی: در سال ۱۲۷۲ ق در همدان متولد شد. در سال ۱۳۳۳ در همدان روزنامه «نامه عشقی» را منتشر کرد. آثار وی: نوروزنامه در استانبول، کفن سیاه (به یاد دیدن خرابه های مدائن)، ایده آل یا سه تابلوی مریم، احتیاج، اپرای رستاخیز شهر یاران ایران و همچنین کلیات اشعار عشقی نیز در دست است. بعضی او را پیشوای سبک نو می دانند.

ایرج میرزا: جلال الملک که از خاندان قاجار است و از طرف ناصرالدین شاه لقب «صدر الشعرا» را گرفت. در جوار آرامگاه ظهیرالدوله مدفون است. در واقع حلقه اتصال شعر نو و کهن بوده است.

اشرف الدین حسینی معروف به نسیم شمال: بعد از مشروطه روزنامه «نسیم شمال» را در رشت منتشر کرد. آثارش: ارفع نامه، بشارت ظهور، مجموعه آثار او با عنوان جاودانه نسیم شمال شامل باغ بهشت، گلزار ادبی و عزیز و غزل به چاپ رسیده است. در دیوان او دو شیوه خراسانی و عراقی به چشم می خورد.

فرخی یزدی: متولد ۱۳۰۶ در یزد. در ۱۶ سالگی به سبب شعری که علیه مسئولین مدرسه سروده بود، از مدرسه اخراج شد. وی سپس به صف آزادیخواهان پیوست. به دستور ضیغم الدوله حاکم یزد لب هایش را دوختند و سپس در دوره رضاخان و در زندان به دست پزشک احمدی به قتل رسید. وی پیش از آن روزنامه «توفان» را انتشار می داد و در آن با اشعار انتقادی اوضاع سیاسی را مورد نقد قرار می داد.

پروین اعتصامی: متولد تبریز. شعر او در مجله بهار منتشر می شد. دیوان اشعار او در قالب قصیده، مثنوی و قطعه با مضامین انسانی و اجتماعی به کوشش برادرش ابوالفتح اعتصامی به چاپ رسید. در دیوان او دو شیوه خراسانی و عراقی به چشم می خورد.

۱۷-۵- نویسندگان معروف دوره دوم قاجاریه

میرزا حبیب اصفهانی: معروف به «دستان»، نخستین کسی بود که کلمه «دستور» را به جای «صرف و نحو» به کار برد. تمام شهرت میرزا در گرو ترجمه سفرنامه حاجی بابای اصفهانی نوشته جیمز موریه است. از آثار او دستور سخن، منتخب کلیات عبیدزاکانی، برگ سبز، دبستان فارسی، ترجمه ژیل بلاس از لوساژ، ترجمه نمایش نامه میز آنتروپ اثر مولیر با عنوان مردم گریز.

سید جمال الدین اسدآبادی: به سال ۱۲۵۴ ه ق در اسدآباد همدان به دنیا آمد. در حیدرآباد هند رساله فارسی خود را به نام نیچریه (طبیعت گرایی) نوشت. با همکاری شاگردش شیخ محمد عبده در عهد ناصری و در پاریس روزنامه «عروة الوثقی» را منتشر کرد و در لندن مجله ضیاء الخافقین را به دو زبان انگلیسی و عربی منتشر کرد.

میرزا فتحعلی آخوندزاده: وی را پیشرو نمایش‌نامه‌نویسی و داستان‌پردازی به سبک اروپایی در آسیا می‌دانند و شهرت وی بیشتر در همین باب است. اولین بار نقد ادبی به شیوه اروپایی را به ایران آورد. آثار وی: تمثیلات (شامل ۶ نمایش‌نامه کمدی)، الفبای جدید (داستان) حکایت یوسف‌شاه یا ستارگان فریب‌خورده (داستان)، مکتوب کمال‌الدوله یا سه مکتوب.

زین‌العابدین مراغه‌ای: در استانبول با روزنامه «شمس» و در هند با روزنامه «حبل‌المتین» همکاری داشت. اثر مهم وی کتاب سیاحت‌نامه ابراهیم‌بیگ است. این کتاب جزء اولین نقدهای اجتماعی از نوع اروپایی در ایران است.

عبدالرحیم طالب‌آف (طالبوف): وی در تبریز به سال (۱۲۵۰ هـ. ق) به دنیا آمد. آثار وی کتاب احمد یا سفینه طالبی، مسالك المحسنين، رساله فیزیک، نخبه سپهری که خلاصه‌ای از ناسخ‌التواریخ است. ترجمه پندنامه قیصر روم یا پندنامه مارکوس

محمدعلی فروغی: ملقب به ذکاء‌الملک (دوم) فرزند محمد حسین ذکاء‌الملک اصفهانی که در سال ۱۲۵۰ خورشیدی به دنیا آمد و در سال ۱۳۲۱ خورشیدی درگذشت. وی دانش آموخته حکمت و فلسفه بوده است و در طول حیات خود به سیمت‌های مختلف از نمایندگی تا ریاست مجلس و وزارت تا ریاست وزرایی رسید و همواره یکی از اعضاء پیوسته فرهنگستان ایران بوده است. از آثار وی: آئین سخنوری، سیر حکمت در اروپا، رساله اندیشه دور و دراز، رساله پیام من به فرهنگستان، تاریخ مختصر ایران، حقوق اساسی، علم فیزیک، فنون سماع طبیعی و از ترجمه‌ها: سماع طبیعی و همچنین آسمان و جهان و کون و فساد (هر دو ترجمه کتاب شفا)، حکمت سقراط به قلم افلاطون و از تصحیحات: گلستان، بوستان و کلیات سعدی، خلاصه شاهنامه، رباعی‌های خیام، زبده حافظ و.....

۱۸ - شعر نو - شاعران معاصر

شعر نو نتیجه تحول اجتماعی و مشروطیت و انتشار روزنامه‌ها بود. در نخستین روزنامه‌های آغاز مشروطیت مضمون‌های سیاسی و اجتماعی بیشتر در قالب مسمط به نظم درآمده است و سپس با ترجیع‌بند و مستزاد آمیخته شده است. کم‌کم شعر این دوره از قالب‌های فوق فراتر رفت و نخستین قالب تازه‌ای که در شعر سیاسی و اجتماعی به‌وجود آمد «بحر طویل» بود، که از اشعار عامیانه اقتباس شده است. در دوره پهلوی چند نفر در ابداع وزن‌ها و قالب‌های جدید پیشگام بودند.

ذبیح‌بهرورز: به دلیل اقامت در انگلستان تحت تأثیر ادبیات شکسپیر بود و نمایش‌نامه‌ای نوشت که به‌صورت فیلم درآمد و تحت عنوان شاه ایران و بانوی ارمن حدود سال ۱۳۱۰ خورشیدی منتشر شد.

محمد مقدم: در سال ۱۳۱۲ مجموعه اشعار خود را تحت عنوان راز نیم شب چاپ کرد. او نیز در ترویج ادبیات نو مؤثر بود.

نیما یوشیج: علی‌اسفندیاری متخلص به نیما یوشیج در سال ۱۲۷۴ در یوش مازندران متولد شد. نخستین شعری که از نیما چاپ شد، قصه رنگ پریده بود که در ۱۲۹۹ خورشیدی سروده بود. وی در سال ۱۳۳۸ خورشیدی در تهران درگذشت. نیما در سال‌های ۱۳۱۸ و ۱۳۱۹ مجالی برای انتشار بعضی از اشعار خود یافت و در مجله موسیقی که صادق هدایت نیز در آن شرکت داشت اشعارش را چاپ کرد. نیما اساس وزن عروضی را رعایت کرده اما به تساوی مصرع‌ها مقید نبود و تعداد قالب‌ها و پیمانه‌هایش متفاوت بود، او را «پدر شعر نو» لقب داده‌اند. باید توجه داشت که شعر سپید، پیشرو، موج نو، کوبیسم شعری بعدها آمد.

از نمونه‌های شعر او ققنوس و گل مهتاب را می‌توان نام برد. مهم‌ترین اثر نیما افسانه نیما است. خانواده سرباز، برای دل‌های خونین، فریادها، شعر من، پادشاه فتح از دیگر آثار نیما یوشیج به‌شمار می‌آیند. نیما اولین منتقد شعر به سبک اروپایی در ایران محسوب می‌شود.

در سال ۱۳۲۲ مجله سخن انتشار یافت و شعر باران را از میرفخرایی متخلص به «گلچین گیلانی» چاپ کرد. این مجله بعدها در اختیار شاعران برجسته نوگرا همچون: هوشنگ ابتهاج (ا. سایه)، سیاوش کسری، مهدی اخوان ثالث (م. امید)، فروغ فرخزاد، فریدون مشیری، منوچهر آشنی و... بود.

فروغ فرخزاد: تولد ۱۳۱۳ و مرگ بر اثر تصادف ۱۳۴۵. آثار او: اسیر، دیوار، عصبان، تولدی دیگر، ایمان ییاوریم به آغاز فصل سرد

- **دکتر پرویز ناتل خانلری:** در سال ۱۳۶۹ در تهران درگذشت. از استادان بنام رشته ادبیات فارسی است. وی صاحب امتیاز و مدیر مجله سخن بود. از آثار او وزن شعر فارسی و ماه در مرداب را می‌توان نام برد. وی همچنین ترجمه کتاب‌های شاهکارهای هنر ایران تألیف آرتور اپهام پوپ، دختر سروان، چندنامه به شاعری جوان، روان‌شناسی، تربیتیان و ایزولد و... را برعهده داشته است.

- **دکتر مهدی حمیدی شیرازی:** وی در شعر و نثر آثار زیادی دارد. اثر معروفش مرگ قو است و دیگر آثار: بت شکن بابل، در امواج سند، فرشتگان زمین، سال‌های سیاه، اشک معشوق.

- **شهریار:** سیدمحمدحسین بهجت خشکنابی تبریزی (متخلص به شهریار) متولد ۱۲۸۵، وی سه عصر قاجار، پهلوی و اسلامی را دید و شعر معروف او حیدر بابا است.

- **میر فخرایی متخلص به گلچین گیلانی** (۱۳۵۱ - ۱۲۸۷). آثارش: اشعار جنگل، باران، مهر و کین، گلی برای تو.
- **دکتر شفیعی کدکنی**: تولد ۱۳۱۸، شاعر اجتماعی انتقادی دهه‌های ۴۰ و ۵۰. آثارش: در کوچه باغ‌های نیشابور، بوی جوی مولیان، صور خیال در شعر فارسی، موسیقی شعر، شبخوانی، زمزمه‌ها و از زبان برگ.
- **دکتر حسن هنرمندی**: تولد ۱۳۰۷، پس از بازگشت از فرانسه مدتی سردبیر مجله سخن شد. دو کتاب سکه‌سازان و مانده‌های زمینی از **آندره ژید** و کتاب همسران هنرمندان از **آلفونس دوده** را از زبان فرانسه به فارسی ترجمه کرد. دیگر آثارش: هراس، برگزیده اشعار.
- **نادر نادرپور**: متولد ۱۳۰۸ در تهران. به فرانسه رفت و پس از بازگشت چهار مجموعه شعر تحت عنوان چشم‌ها و دست‌ها، دخترجام، شعرانگور، سرمه خورشید و یک جلد برگزیده اشعار خود را منتشر کرد. سپس به ایتالیا رفت و ره‌آورد این سفر کتاب هفت چهره از شاعران معاصر ایتالیا بود. دیگر آثارش: از آسمان تا ریسمان، صبح دروغین، شام بازیس.
- **احمد شاملو**: آثارش را با نام مستعار بامداد انتشار می‌داده است. وی غیر از شعر، قصه، نمایش‌نامه و ترجمه رمان نیز داشته است و در شعر سپید مهارت داشته است. آثارش: آهنگ‌های فراموش شده (نخستین اثرش)، آهنگ‌ها و احساس، هوای تازه، باغ آینه، آیدا در آینه، مرثیه‌های خاک، ابراهیم در آتش، مجموعه کوچه، خنجره و خاطره.
- **مهدی اخوان ثالث**: (۱۳۶۹ - ۱۳۰۷). اخوان ثالث آثارش را با نام مستعار م. امید انتشار می‌داد. نخستین مجموعه شعرش ارغنون است و از دیگر مجموعه‌هایش می‌توان به زمستان، آخر شاهنامه، از این اوستا، و پاییز در زندان اشاره کرد.
- **فریدون مشیری**: (۱۳۷۹ - ۱۳۰۵ خورشیدی). آثارش: نایافته، گناه دریا، بهار را باور کن، پرواز با خورشید، تشنه توفان. مشیری در وصف طبیعت توانا و در بیان دقایق و زیبایی چیره دست است.
- **منوچهر آتشی**: آثارش: آهنگ دیگر، آواز خاک، آهنگ چکاوک، سفر خاکستر.
- **هوشنگ ابتهاج**: (ه. سایه): از ویژگی‌های شعر او: مضامین گیرا و دلکش، استعارات و صور خیال بدیع و خوش آهنگ. آثارش: نخستین نغمه‌ها، سراب، شبگیر، آینه در آینه، یادگار خون سرو.
- **سیاوش کسرایی**: آثارش: آوا، آرش کمانگیر، خون سیاوش، دماوند خاموش.
- **سهراب سپهری**: سهراب سپهری در سال ۱۳۰۷ خورشیدی در کاشان متولد شد و در سال ۱۳۵۹ خورشیدی درگذشت. وی لیسانس نقاشی از دانشگاه تهران داشت و به عنوان «شاعر نقاش» معروف است. وی نقاشی را به مشابه هنر دوست داشت، نه به مشابه حرفه. سپهری ابتدا به سبک قدیم شعر می‌سرود، اما پس از خواندن شعر نیما شیفته شعر نیمایی شد و انگیزه‌ای برای شعرهای جدیدش شد. در شعرهای سهراب نوعی نقد تکوینی دیده می‌شود، نوعی نقد ادبی که تأثیر محیط زندگی در شعر است.
- سهراب نوعی نگاه متجدد به مذهب داشت و نوعی برخورد سوررئالیسم و فرا واقعیت‌گرایانه به دین داشت. به همین سبب برای اطمینان به دین خود به اروپا سفر کرد تا مسیحیت را بشناسد و تشابه آن را با عرفان اسلامی بررسی کند.
- سهراب چون با طبیعت می‌زیست، نمادهای طبیعت در اشعارش دیده می‌شود وی دو دیدگاه در طبیعت‌گرایی خود دارد که عبارت‌اند از:
- ۱- طبیعت مخلوق خداست. پیوستن با طبیعت مثل پیوستن به خداست.
 - طبیعت را با ماوراء ارتباط می‌داد تا بدان‌جا که بیاید در پس این ماوراء کیست که به این دنیا نظم می‌دهد.
- از آثار سپهری می‌توان به موارد زیر اشاره کرد: در کنار چمن یا آرامگاه عشق، مرگ رنگ، زندگی خواب‌ها، شرق اندوه، حجم سبز، هشت کتاب، اتاق آبی.

۱۸-۱- نویسندگان دوره مشروطه و معاصر

- جلال آل احمد**: در سال ۱۳۰۲ خورشیدی در تهران متولد شد. وی دکترای ادبیات زبان فارسی از دانشگاه تهران داشت. جلال بر خلاف همسرش سیمین دانشور دائماً در سفر بود. سفرهایی به مسکو، لندن، پاریس، مکه و.... برای ذهن جوینده و کاوشگر جلال بسیار پربهره بود. در سال ۱۳۲۴ خورشیدی مقاله‌ای از وی به عنوان «زیارت» در مجله سخن چاپ شد و از آن پس بر سر زبان‌ها افتاد. جلال نویسندگی را با نوشتن و انتشار داستان‌های کوتاه آغاز کرد و بعدها علاوه بر داستان‌های کوتاه به ترجمه آثار بزرگان و تحقیق آداب و رسوم و مسائل اجتماعی و سیاسی همت گماشت. جلال در سال ۱۳۴۸ درگذشت.
- از تألیفات جلال: خسی در میقات، مدیر مدرسه، سه‌تار، هفت مقاله، زن زیادی، غرب‌زدگی، دید و بازدید، جزیره خارك، اورازان، نون والقلم، سرگذشت کندوها و در سیستم خلیج فارس و.... را می‌توان نام برد.
- ترجمه‌های جلال: بیگانه (اثر کامو)، دست‌های آلوده (اثر سارتر)، قمارباز (اثر داستایوفسکی)، سوء تفاهم (اثر کامو)، کرگدن (اثر اوژن یونسکو).

صادق چوبک: آثارش عبارت‌اند از: خیمه‌شب‌بازی، انتری که لوطیش مرده بود، روز اول قبر و چراغ آخر، سنگ صبور، تنگسیر.

سیمین دانشور: داستان‌نویس. آثارش عبارت‌اند از: آتش خاموش، سووشون، جزیره سرگردان و شادکامان دره قره‌سو.

محمدعلی جمال‌زاده: سید محمدعلی جمال‌زاده حدود سال ۱۲۷۱ خورشیدی در اصفهان به دنیا آمد. وی پسر سید جمال‌الدین واعظ اصفهانی بود و ۱۵ سال از عمر خویش را در ایران زیست و ۹۰ سال دیگر را در اروپا بود تا به سال ۱۳۷۶ در ژنو درگذشت. جمال‌زاده از دانشگاه دیژون فرانسه دانش‌نامه علم حقوق را گرفته بود. وی در انتشار روزنامه «کاوه» به مدیریت سید حسن تقی‌زاده که در برلین انتشار می‌یافت، همکاری داشت و در همین روزنامه بود که نخستین داستان معروف خود فارسی شکر است را در سال ۱۳۰۰ خورشیدی به چاپ رسانید. دیگر اثر وی داستان یکی بود یکی نبود است. جمال‌زاده را «پیشوای داستان‌های کوتاه ایران» لقب داده‌اند. آخرین داستان وی غیر از خدا هیچکس نبود است و از دیگر آثار وی می‌توان به موارد زیر اشاره کرد:

دارالمجانین، صحرای محشر، سر و ته یه کرباس، کهنه و نو، تلخ و شیرین، عمو حسینعلی، نمک گندیده، قلشن دیوان، راه آب‌نامه و...

و از آثار ترجمه جمال‌زاده می‌توان بدین موارد اشاره کرد: قهوه‌خانه سورات (اثر بارون سن پیر) و ویلهلم تل (اثر فردریش شیلر)

صادق هدایت: در سال ۱۲۸۱ خورشیدی در تهران متولد شد. هدایت برای تحصیل و شناسایی ادبیات غرب به اروپا سفر کرد و یک سال نیز در هندوستان به سر برد. او علاقه شدیدی به ایران باستان و احیای آثار باستانی و ملی گذشته ایران داشت و به همین سبب بود که زبان پهلوی را فرا گرفت و آثاری را نیز از آن زبان به فارسی امروز برگرداند. هدایت تسلط کاملی به زبان فرانسه داشت. تقریباً ۱۰ تن از قهرمانان داستان‌هایش دست به خودکشی زدند، خودش هم پس از چند بار خودکشی نافرجام، سرانجام در فرانسه با باز کردن شیر گاز خودکشی کرد.

آثار هدایت در ۴ زمینه قابل بررسی هستند. (۴ قالب)

۱- **داستان‌ها:** سگ ولگرد، بوف کور، حاجی آقا، سایه‌روشن، سه قطره خون، علویه‌خانم، توپ مرواری، ولنگاری، زنده به گور، وغوغ ساهاب (به یاری مسعود فرزاد)

۲- **نمایش‌نامه‌ها:** پروین دختر ساسان، مازیار، افسانه آفرینش

۳- **نوشته‌های تحقیقی:** فوائد گیاه‌خواری، نیرنگستان، سفرنامه اصفهان نصف جهان

۴- **ترجمه‌ها:** کارنامه اردشیر بابکان (پهلوی به فارسی)، مسخ (اثر فرانکس کافکا)، دیوار (ژان پل سارتر)

- **غلامحسین ساعدی:** چوب به دست‌های ورزید و عزاداران بیل از آثار اوست.

- **بهرام صادقی:** سنگر و قمقمه‌های خالی، ملکوت

- **صمد بهرنگی:** تلخون، کچل کفترباز، پسرک لب‌فروش، یک هلو و هزارهلو، ماهی سیاه کوچولو

- **هوشنگ گلشیری:** شازده احتجاج، بره گمشده راعی، نمازخانه کوچک من، از آثار اوست.

- **محمود دولت‌آبادی:** آثارش: آوسنه بابا سبحان، تنگنا، کلیدر، جای خالی سلوچ، زوال کلنل و

۱۹- نکات مهم درباره ادبیات معاصر ایران

نویسندگان نهضت ساده‌نویسی: طالبوف، زین‌العابدین مراغه‌ای، میرزاآقا تبریزی، آقاخان کرمانی، میرزا مهدی تبریزی، حبیب اصفهانی، قائم مقام، فاضل‌خان گروسی، میرزا تقی‌علی‌آبادی، دهخدا، آخوندزاده.

از ویژگی‌های نثر قائم مقام کوتاهی جملات توأم با کلمات ساده و روان و دور از لفاظی‌های قدیم است.

- نخستین نمایش‌نامه‌نویس ایرانی به سبک غربی **میرزافتح‌علی‌آخوند زاده** است که شش نمایش‌نامه خود را تحت عنوان تمثیلات به فارسی ترجمه کرده است.

- طالبوف و مراغه‌ای نخستین نمونه‌های داستانی جدید را از انواع رئالیسم اجتماعی پدید آوردند.

- از نخستین آثار ترجمه شده پترکیبر، شارل دوازدهم و اسکندر کبیر هستند.

- در دوران مشروطیت تا ۱۳۲۰ شمسی در شعر: بهار، عارف قزوینی و ابوالقاسم لاهوتی و نویسندگان، دهخدا، نسیم شمال، نیما، صادق هدایت ظهور کردند.

- **نیما، «بنیانگذار شعر نو»، محمد علی جمال‌زاده «پیشوای داستان کوتاه فارسی به سبک جدید» و دهخدا «بنیانگذار طنز انتقادی» جدید با نوشتن چرند و پرند.**

- **گروه ربه در سال ۱۳۰۷:** متشکل از بزرگ علوی، صادق هدایت، مینوی و مسعود فرزاد بود. برجسته‌ترین اثر بزرگ علوی کتاب چشم‌هایش است.

اولین رمان تاریخی در ایران به نام شمس و طغرا نوشته **محمدباقر خسروی کرمانشاهی** است. رمان‌های تاریخی دیگر: **مظالم ترکان خاتون** نوشته **حیدرعلی کمالی**، **دلبران تنگستان** نوشته **محمدحسین رکن‌زاده آدمیت**، **عشق و سلطنت** یا **فتوحات کوروش** کبیر نوشته **شیخ موسی کبودر آهنگی**، **داستان مانی نقاش** و **انتقام خواهان مزدک** نوشته **صنعتی‌زاده کرمانی**.

اولین اثر نقد ادبی را در نوشته‌های میرزا فتحعلی آخوندزاده می‌توان دید.

اولین رمان اجتماعی فارسی تهران مخوف نوشته **مشفق کاظمی** است.

محمد مسعود، تفریحات شب را به تقلید از در غرب خبری نیست اثر **ماریا رمارک** نوشته است.

قدیمی‌ترین درام منظوم تاریخی نمایش‌نامه‌ای است به نام سرگذشت پرویز که آن را **علی‌محمدخان اویسی** در استانبول به چاپ رسانده است.

- نخستین کسی که به تحقیق در فرهنگ و زبان‌های ایران پیش از اسلام همت گماشت و بخش‌های پنج‌گانه اوستا را به فارسی ترجمه کرد،

استاد ابراهیم پور داوود بود.

تقی رفعت و **نیما یوشیج** را آغازگران نقد ادبی جدید در ایران دانستند.

- برای اولین بار **زین‌العابدین تبریزی** تحت حمایت عباس میرزا دستگاه چاپ را وارد ایران کرد و رساله فتح‌نامه میرزا ابوالقاسم قائم مقام را چاپ کرد.

- اولین روزنامه پایتخت «کاغذ اخبار» نام داشت که میرزا صالح شیرازی مدیریت آن را برعهده داشت و در دهلی چاپ می‌شد و بعدها در زمان امیرکبیر تحت عنوان «وقایع اتفاقیه» دایر شد و ۱۰ سال بعد به صورت مصور و با نام روزنامه «دولت علیه ایران» انتشار یافت.

۲۰- روزنامه‌های ایرانی خارج از کشور

روزنامه «اختر» که در استانبول چاپ می‌شد. از نویسندگان آن آقاخان کرمانی و شیخ احمد روحی را می‌توان نام برد. روزنامه «اختر» اولین روزنامه به سبک جدید در خارج از ایران بوده است و نخستین روزنامه‌ای بود که با چاپ سنگی منتشر شد.

روزنامه «قانون» در لندن به مدیریت میرزا ملکم‌خان ناظم‌الدوله

روزنامه «حکمت» در قاهره به مدیریت میرزا مهدی‌خان تبریزی

روزنامه «ثریا» در قاهره مؤسس آن میرزا علی‌محمدخان کاشانی

روزنامه «حبل‌المتین» در کلکته نویسنده آن سید جلال‌الدین کاشانی مؤیدالاسلام

روزنامه «ملت سنیه ایران» آرم ملی آن تصویر مسجدشاه بود.

روزنامه «شرف» و «**شرافت**» به مدیریت محمدحسن‌خان اعتمادالسلطنه انتشار یافت.

تصاویر «شرف» را غفاری برادر کمال‌الملک و تصاویر «شرافت» را مصورالملک و میرزاموسی آماده می‌کردند.

از مهم‌ترین همکاران روزنامه «قانون» سیدجمال‌الدین اسدآبادی بود.

۲۱- نشر

نثر در لغت به معنی پراکندن است، اما در اصطلاح ادب فارسی به سخنی گفته می‌شود که بیشتر برای بیان مقاصد عادی و معمولی به کار می‌رود و در آن وزن و قافیه رعایت نمی‌شود. از لحاظ ادبی نثری مورد توجه است که از جهت لفظ و معنی نسبت به سخنان معمولی زیباتر و به اصطلاح فصیح‌تر و بلیغ‌تر باشد، همچون نثر قابوس‌نامه (عنصرالمعالی کیکاووس بن اسکندر)، سیاست‌نامه (خواجه نظام‌الملک) یا گلستان (سعدی)

۲۱-۱- اقسام نثر

۱- **نثر ساده یا مرسل**: به نوشته‌ای گویند که نویسنده به صورت سلیس و روان مطالب را در کمال سادگی و بی‌پیرایگی بنگارد و از آوردن کلمه‌های مسجع و موزون و صنایع لفظی و لغات مشکل و ترکیب‌های مهجور دوری کند و نمونه آن نثر قابوس‌نامه است.

۲- **نثر مصنوع**: که خود به دو دسته نثر «مسجع» و نثر «متکلف یا فنی مطلق» بخش می‌شود.

۱) **نثر مسجع**: نثری است که در آن سجع به کار برود و آن این است که نویسنده کلماتی را به یک وزن و آهنگ نظیر قافیه‌های اشعار در جمله‌ها بیاورد. نمونه آن گلستان سعدی است.

«شیخ را پرسیدند تصوف چیست؟ گفت: آنچه در سر داری بنهی و آنچه در کف داری بدهی و آنچه بر تو آید از آن بجهی (اسرارالتوحید)»

۲) **نثر متکلف یا فنی مطلق**: نثری است که نویسنده در آن افزون بر سجع از آرایه‌ها و صنایع ادبی و لفظی و معنوی و لغات مهجور و امثال و اشعار و شواهد گوناگون و.... بهره برده است، چندان که سادگی نثر به تکلف و سختی بگراید. نمونه این نثر در نثر نوشته میرزا مهدی‌خان استرآبادی است.

۳- **نثر شکسته**: نثری است که در دوره معاصر متداول شده است. در این نوع نثر، کلام به صورت محاوره و گفتگوی معمولی ادا می‌شود و این نوع نثر بیشتر در داستان‌نویسی به کار می‌رود. نمونه آن را در نثر داستان‌های جلال آل احمد می‌توان یافت.

۲۱-۲- دوره‌های گوناگون نثر فارسی

نثر فارسی را به جهت دگرگونی‌هایی که در مراحل حیات خود داشته است، به ۵ دوره تقسیم کرده‌اند.

دوره اول: مبدأ واقعی این دوره، نیمه نخست قرن ۴ هجری است. یعنی از سال ۳۴۶ هجری که کهن‌ترین کتاب منثور فارسی شاهنامه ابومنصوری به امر ابومنصور محمد بن عبدالرزاق سپهسالار توس به دست **ابومنصور المعتمدی** به رشته تحریر درآمد.

نثر این دوره بسیار ساده و طبیعی است و کلمه‌های عربی بسیار کم در آن دیده می‌شود. این دوره تا اواخر قرن ۵ به طول می‌انجامد. از معروف‌ترین کتاب‌های این دوره عبارت‌اند از: عجایب البلدان، تاریخ بلعمی (اثر ابوعلی بلعمی)، دانشنامه علایی (ابن سینا)، سفرنامه ناصر خسرو، سیاست‌نامه خواجه نظام‌الملک توسی، قابوس‌نامه (عنصرالمعالی کیکاووس بن اسکندر)، تاریخ بیهقی (ابوالفضل بیهقی) و...

دوره دوم: از اواخر قرن ۵ با ایجاد تحول در نثر فارسی، به نثر فنی گرایش پیدا می‌شود. آغاز آن از زمان پیدایش کتاب کیله و دمنه (حدود ۵۴۰ ه.ق) است و تا اواخر قرن هشتم به طول می‌انجامد. البته در این دوره نوشته‌هایی بسیار به نثر ساده هم به چشم می‌آیند. معروف‌ترین کتاب‌هایی که در این دوره به نثر متکلف و مصنوع نگاشته شده‌اند، عبارت‌اند از: مقامات حمیدی قاضی حمیدالدین بلخی، راحة‌الصدور از نجم‌الدین محمد راوندی، مرزبان‌نامه از سعدالدین وراوینی، تاریخ و صاف و.....

دوره سوم: این دوره از اواخر قرن هشتم شروع می‌شود و تا قرن سیزدهم ادامه دارد. نثر این دوره حاوی تکلفات و تصنعات لفظی و لغات مهجور و ترکیب‌های غریب و قافیه‌پردازی‌های بیهوده است. از نمونه‌های کامل این سبک درّه نادری و تاریخ جهانگشای نادری تألیف میرزا مهدی‌خان استرآبادی منشی نادرشاه را می‌توان نام برد.

دوره چهارم: این دوره از آغاز قرن سیزدهم شروع می‌شود و تا ابتدای قرن چهاردهم به طول می‌انجامد. این دوره را **بازگشت ادبی** نامیده‌اند. معروف‌ترین نویسندگان این دوره قائم مقام فراهانی، رضاقلی خان هدایت، میرزا محمدتقی خان سپهر، میرزا ملکم‌خان و عبدالرحیم طالبوف هستند. در این دوره نویسندگان از تکلف دوره پیشین به سوی سادگی و بی‌پیرایگی و کاربرد واژگان پارسی دوره‌های نخستین می‌روند.

دوره پنجم: نثر فارسی از اوایل قرن حاضر به این سو با ظهور عواملی چون پیدایش مطبوعات، آشنایی با تمدن اروپا، پیدایش جنبش مشروطه، ترجمه کتاب‌های اروپایی و.... دچار تحولاتی می‌شود. پایه نثر این دوره بر بی‌پیرایگی و سادگی است. نخستین پیشرو این سبک علامه محمد قزوینی است و پس از او دیگران نگاشته‌های خود را بر این سبک بی‌نهادند. سید حسن تقی زاده، ملک‌الشعرا یه‌ار، جلال همایی، احمد بهمنیار، مجتبی مینوی، سعید نفیسی، محمدعلی ذکاءالملک فروغی، دکتر ذبیح‌الله صفا، عباس اقبال آشتیانی و... از آن جمله‌اند.

۲۲- نظم

نظم سخنی موزون و با قافیه و منطبق بر بحرهای عروضی است و در تعریف، شعر نظمی است که عواطف و احساسات عالی و لطیف انسانی را در قالب کلمات فصیح بیان می‌کند.

۲۲-۱- انواع شعر

هر شعر دارای دو جنبه است: ۱- معنی ۲- صورت

منظور از معنی، محتوا و درون‌مایه و مضمون است و مقصود از «صورت» نوع شکل و قالبی است که با آن معنی یا محتوا بیان می‌شود.

۲۲-۲- بخش‌بندی اشعار به لحاظ معنی

۱) اشعار غنایی یا بزمی و تغزلی

این اشعار بازگو کننده احساسات عمیق شاعر از جمله شادی‌ها، غم‌ها و آرزوهای اوست و خود به دو نوع عشقی و اخلاقی تقسیم می‌شود، مانند آثار حافظ

۲) اشعار روایی یا قصصی یا رزمی

موضوع آن حوادث و سرگذشت‌های پهلوانی و قهرمانی و مطالب حماسی است، مانند شاهنامه فردوسی

۳) اشعار تمثیلی یا وصفی و نمایشی

موضوع این گونه اشعار تجسم و توصیف صحنه‌هایی از زندگی انسان یا صفات خوب یا بد آدمی است که شامل اشعار زیر است:

۱- تراژدی چون رستم و سهراب

۲- مرثی‌ای چون برخی از حبشیات مسعود سعد سلمان

۳- فکاهی چون آثار عبید زاکانی

۴- درام که مرکب از غم و شادی است.

۲۲-۳- بخش بندی شعر فارسی به لحاظ صورت و قالب

اشعار فارسی از نظر صورت و قالب به اعتبار تعداد ابیات و نوع قافیه‌های بیت‌ها و مصراع‌ها (پاره مصراع‌ها در نوع مستزاد) و وزن به ۱۰ نوع زیر تقسیم می‌شود:

۱- **غزل:** معنی لغوی آن «گفتگو کردن با معشوق» است و از لحاظ شکل ابیاتی متحدالوزن هستند که قافیه در دو مصراع بیت اول و مصراع‌های دوم ابیات دیگر آن رعایت شود. تعداد ابیات غزل معمولاً از ۵ تا ۱۴ بیت است، اما گاهی بیشتر یا کمتر نیز سروده می‌شود. بیت اول غزل را «مطلع» و بیت آخر را که معمولاً شاعر تخلص یا نام شعری خود را در آن می‌آورد، «مقطع» می‌نامند. غزل‌های فارسی از حیث مضمون به دو دسته عرفانی و عاشقانه تقسیم می‌شوند و نمونه‌های عالی عاشقانه آن، غزل‌های سعدی و عارفانه آن غزل‌های حافظ است.

۲- **قصیده:** معنی لغوی آن «قصد شده و مقصود» است و از آن رو آن را قصیده نامیده‌اند که در سرودن آن قصد معینی در کار است. قصیده از نظر شکل همچون غزل است، یعنی ابیاتی است که وزن متحد دارند و مصرع نخست با تمام مصرع‌های دوم ابیات شعر هم‌قافیه است، اما فرق قصیده و غزل یکی تعداد ابیات آن‌هاست که در قصیده تعداد بیت‌ها از سیزده کمتر نیست و از لحاظ حداکثر هم حدی ندارد. تفاوت دیگر قصیده با غزل موضوع آن است. قصیده معمولاً برای مدح، وصف، پند، اندرز، حکمت و بیان عقاید مذهبی و اخلاقی و ذم و هجو و شکایت از روزگار و... است.

۳- **مثنوی:** در لغت به معنی «دوتایی» است و در اصطلاح به شعری گفته می‌شود که دارای وزن متحد و قافیه‌های گوناگون باشد، ولی دو مصراع هر بیت بر یک قافیه باشد. از این رو تعداد بیت‌های آن، گاه به چندین هزار بیت می‌رسد (نظیر شاهنامه فردوسی). مثنوی برای سرودن مباحث حکمی، اخلاقی، حماسی، حکایت و داستان به کار می‌رود.

۴- **قطعه:** عبارت است از چند بیت هم وزن که مصراع‌های زوج آن هم‌قافیه هستند. حداقل بیت‌های قطعه، دو بیت و حداکثر آن غالباً هفت تا ده بیت است. از جدا کردن قسمتی از قصیده که دارای معنی مستقلی باشد قطعه به وجود می‌آید. قطعه بیشتر به سرودن مسائل اخلاقی، پند و اندرز و مدح یا رثا اختصاص داده می‌شود.

۵- **رباعی:** شعری است که از چهار مصراع ساخته شده است که سه مصراع اول و دوم و چهارم و گاه هر چهار مصراع آن هم قافیه باشند و بر وزن مفعول مفاعیل مفاعیلن فاع (بحر هزج مثنی) یا «لا حول و لا قوة الا بالله» می‌باشد. رباعی بیشتر برای بیان مطالب حکمی و فلسفی و عرفانی و عشقی به کار می‌رود.

۶- **دوبیتی:** شعری است که از نظر شکل (تعداد مصراع‌ها و قافیه‌ها) مانند رباعی است. با این تفاوت که وزنش با رباعی فرق دارد و بر وزن «مفاعیلن مفاعیلن مفاعیلن» است. دو بیتی را ترانه هم گفته‌اند، گرچه ترانه به انواع دیگری از شعر نیز اطلاق می‌شود. ترانه نوعی از اشعار محلی دوره شکوه ساسانیان بوده است که در شهرها و قصبات می‌خوانده و می‌نواخته‌اند. دوبیتی‌های باباطاهر اوج این اشعار است.

۷- **مسمط:** در لغت به معنی مروراید است و در اصطلاح شعری عبارت است از اشعاری با وزن متحد و تشکیل شده از بخش‌های متعدد که هریک از این بخش‌ها بین چهار تا ده مصراع داشته باشد. در مسمط مصراع‌های هر بخش به جز مصراع آخر هم‌قافیه هستند و مصراع‌های آخر بخش‌ها هم با هم برابرند.

مسمط برای وصف و مدح و پند و اندرز و تغزل و تضمین به کار می‌رود و مبتکر آن **منوچهری دامغانی** است.

۸- **ترجیع بند:** در لغت «گرداندن آواز در گلو» است. در اصطلاح، شعری است متشکل از مصراع‌های هم وزن و مرکب از بخش‌های مختلف که مصراع‌های هریک از بخش‌ها با هم هم‌قافیه‌اند، اما قافیه‌های هر بخش با بخش دیگر متفاوت است و در فواصل بخش‌ها که به «خانه» یا «رشته» یا «بند» موسوم‌اند، یک بیت عیناً تکرار می‌شود. این بیت را «واسط‌العقد» یا «برگردان» می‌گویند. ترجیع بند بیشتر حاوی مطالب عشقی و عرفانی است.

۹- **ترکیب بند:** ترکیب بند از هرجهت مانند ترجیع بند است، با این تفاوت که بیت برگردان در هر بند از حیث مضمون و قافیه تغییر می‌کند.

نکته ۲: به طور کلی کلمه ترجیع که جمع آن ترجیعات است، در بیشتر دیوان‌های شعرا به طور یکسان، هم به ترکیب بند و هم به ترجیع بند اطلاق می‌شود.

۱۰- **مستزاد:** معنی لغوی مستزاد «افزون شده، ازدیاد یافته» است و در اصطلاح شعری را گویند که در آخر هر مصراع پاره مصراع بیافزایند که در وزن بدان نیازی نباشد، اما از لحاظ معنی با مصراع ماقبل خود بستگی داشته باشد، با این ویژگی که اگر هم حذف شود، معنی شعر صحیح است. مستزاد در بیان مطالب عاشقانه، مدح و ستایش به کار می‌رود.